

## Çerkesya'nın Düşüşü: Kişisel Bir Diplomasi İncelenmesi\*

Peter Brock  
Çev. Janset Ayık

Sovyet tarihçilerinin, 19. yüzyılın ilk yıllarında başlayıp 1864'te sona eren, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı fethi sırasında Britanya'nın tutumuna ilgisi son yıllarda gözle görülür biçimde arttı.<sup>1</sup> Sovyet tarihçileri yakın zamana kadar Kafkasya'daki kabilelerin onlarca yıl süren direnişlerinin demokratik ve ilerici bir karakteri olduğunu düşünüyorlardı. Bu direniş çarlık emperyalizmine karşı halkın ulusal bağımsızlığı için verilen kahramanca bir mücadele olarak yorumlanıyordu.<sup>2</sup>

Ancak 1950 yılında birdenbire buna tamamen zıt bir görüş ortaya çıktı. 14 Mayıs 1950 tarihli Pravda gazetesinde yayınlanan bir makaleye göre bu tutum "Marksizm karşıtıydı ve tarihi gerçeklere uymuyordu ve neticede bu direnişin gerçek anlamını çarpıtıyordu. Bu gerici, milliyetçi, Britanya kapitalizmine ve Türk sultanına hizmet eden bir hareketti." O tarihten itibaren Dağıstan, Çeçenistan ve Çerkesya'da bağımsızlık mücadelesi veren liderler halkla ortak çıkarları olmayan, feodal yönetici sınıfın temsilcisi

---

\* The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy, *The English Historical Review*, Vol. 71, No. 280 (Jul 1956), pp. 401-427.

(Received/Gönderim: 14.04.2020; Accepted/Kabul: 28.11.2020)

W.E.D. Allen ve General M. Kukiel'e bu makaleyi okudukları için teşekkür ederim.

<sup>1</sup> Bkz, E. Adamov ve L. Kutakov, 'Iz istorii proiskov inostrannoy agentury vo vremya kavkazskikh voin', *Voprosy Istorii* (Moskova, 1950), no. 11, 101-25; A. Fadeev, 'Myuridizm kak orudie agressivnoy politiki Turtsii i Anglii na severo-zapadnom Kavkaze v XIX veka i dvizhenie myuridizma', *Istoricheskie Zapiski*, xlii (Moskova, 1953), 202-37.

<sup>2</sup> Bkz, örneğin *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*'da xxx (Moskova, 1937), 483-505. Cf. Adam ve Kutakov, s. 102 yer alan M. N. Pokrovsky'nin Kafkas Savaşları hakkındaki makalesi

şovenistler ve Müslüman fanatikler olarak tanımlanmaya başladı.<sup>3</sup> Amaçlarının “Türkiye ve İngiltere himayesinde gerici, teokratik küçük devletler kurmak” olduğu öne sürülüyordu. Rusya tarafından fethedilmeleriyle Kuzey Kafkasyalılar, imparatorluğun geri kalan halkları gibi çarlık baskısı altında zorluk çekmiş olsalar da aslında “Britanya sermayesi tarafından yönetilen sömürge halklar”dan biri olmaktan kurtulmuşlardı.<sup>4</sup>

Gerçekten de yüz yıl önce Britanyalı istihbarat ajanlarının bu bölgedeki faaliyetlerinin ortaya çıkarılması önemliydi, zira Anglo-Amerikan emperyalistler ve onların Türk ‘evet efendimcileri’ (*podgoloski*) Sovyet halkı ve halk demokrasisine karşı mücadelede ideolojik malzeme olarak bu modası geçmiş İslamcı ve Turancı sloganları kullanmaktaydılar.<sup>5</sup>

Kafkas savaşları döneminde İngiltere-Kafkasya ilişkilerine dair Sovyetler’de ortaya çıkan bu yeni yaklaşımın, tamamen asılsız olmasa da, genellemelere dayandığı için bu biçimiyle kabul edilmesi zordur. Rus Çarlığı ile İngiltere arasında Orta ve Yakın Doğu’da yaşanan geniş çaplı ve uzun süreli çıkar çatışmasının nedeni yeni siyasi ve ekonomik yayılma alanları arayan iki rakip emperyalist güç olmalarıydı. İngiltere’deki özel sermaye temsilcileri bölgeyi Britanya ticaretine açmakla ilgileniyordu. Fakat burada son dönemde Britanya-Kafkasya ilişkileri üzerine yapılan Sovyet çalışmalarıyla ilgili belirtilmesi gereken iki şey var. Birincisi, Dağlıların direnişinde yabancı ajanların rolünü abartarak vurguluyorlar. İkincisi de Britanya Hükümeti’nin ve bölgeye ilgisi her on yılda bir değişen Britanya muhalefetinin siyasi tutum ve faaliyetlerini, hükümetten ve muhalefetten bağımsız hareket eden — ve çoğunlukla ikisinin de isteklerine karşı olan — çeşitli özel grup ve sermayedarların tutum ve faaliyetlerinden ayırt etmede başarısız olmalarıdır.

Bu makalenin amacı, eldeki verilere dayanarak İngiliz-Kafkas ilişkileri tarihinin bir dönemini incelemektir. Bu dönem, 1859’da

---

<sup>3</sup> See M. D. Bagirov, ‘K voprosu o kharaktere dvizheniya myuridizma i Shamilya’, *Bol’shevik* (Moskova, 1950), no. 13, 21-37.

<sup>4</sup> Markova, s. 237. Ayrıca bkz, B.S.E.’nin yeni baskısında Kafkas savaşları hakkındaki makale, xix (1953), 268-70.

<sup>5</sup> Fadeev, s. 96

İmam Şamil'in teslim olmasından sonra direnişin merkezinin Kafkasya'nın orta ve doğu bölgelerinden Kuzeybatı'ya, yani Çerkesya'ya kaydığı ve şimdiye kadar neredeyse tamamen göz ardı edilen, 1860-1864 arasındaki yılları da kapsamaktadır.<sup>6</sup> Bu makale, Çerkes direnişinin<sup>7</sup> sürmesinin sebebinin Britanya Hükümeti'nin bölgenin kontrolünü ele geçirme çabalarıyla bağlantılı olup olmadığını ve aynı zamanda Britanya'nın Çerkesya'daki faaliyetlerinin hem hükümetteki liberallerden hem de muhalefetteki muhafazakârlardan tamamen bağımsız hareket eden özel bir grup aktör tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini ortaya koymaya çalışacaktır.

1830'ların başından Kuzey Kafkasya direnişinin bittiği tarih olan 1864'e kadar olan dönemde, Britanya'nın bölgeyle olan ilişkisi her şeyden önce David Urquhart (1805-77) ile ilişkiliydi.<sup>8</sup> Bu dönemde Çerkeslerin ve bir ölçüde Orta ve Doğu Kafkasya Dağlılarının davasını Britanya kamuoyuna taşıyan ve aynı zamanda bu kabilelere Batı'dan yardım ulaştırmak için çeşitli planlar yaparak bunları hayata geçirmeye çalışan kişi Urquhart'dı.

Urquhart'ın gençlik yıllarından beri yaşamını şekillendiren Rusya nefreti, zaman içerisinde bir tür saplantı ve paranoyaya dönüşmüştü. Baktığı her yerde Rus entrikaları görüyordu. Fantastik düşüncelerine katılmayan kim varsa — Bakunin, Kossuth, Mazzini

---

<sup>6</sup> Genel olarak Kafkas savaşları için bkz, W. E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge, 1953). Kitap, ordunun yanısıra başka yönleri de kapsayan değerli bir bibliyografi içeriyor.

<sup>7</sup> Bkz *İslam Ansiklopedisi* (Leyden-London, 1913), 834-36.

<sup>8</sup> Bkz. Gertrude Robinson, *David Urquhart: Some Chapters in the Life of a Victorian Knight-Errant of Justice and Liberty* (Oxford, 1920); Ulusal Biyografi Sözlüğü, XX (Oxford, 1921-22), 43-5. Urquhart'ın Çerkes planlarına şimdiye kadar hiç ilgi gösterilmemesine rağmen, 1830'lardaki faaliyetleri Britanyalı ve Amerikalı tarihçilerin detaylı çalışmasının konusu olmuştur. Bkz. G. H. Bolsover, 'David Urquhart and the Eastern Question, 1833-7: A Study in Publicity and Diplomacy', *Journal of Modern History*, viii, 444-67; Sir Charles Webster, 'Urquhart, Ponsonby and Palmerston', *ante*, lxii. 327-51; John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain* (Cambridge, Mass. 1950), s-153-7, 173-84, 190-204, 257-66.

ve hepsinden önce baş düşmanı Lord Palmerston<sup>9</sup> — onun gözünde çarın kiraladığı Rus ajanı haline geliyordu. Tartışma götürmeyecek derecede zeki olan ve sahip olduğu hayret verici enerjisiyle toplumun her kesiminden birçok kişiyi ömür boyu kendine bağlayan Urquhart, aşırı muhafazakârlık ve sosyal radikalliğin tuhaf bir karışımı olan farklı politik bakış açısıyla birçok fikir ve projesiyle kendi kuşağının ve zamanının çok ilerisinde bir kişilikti. Ancak tüm bunlara rağmen, yaşadığı dönemin siyasi hayatı üzerinde çok az olumlu etki yapabilmiş, fanatik ve sabit fikirli biri olarak tarihe geçti.

Yaşamının 1827-1837 arasındaki döneminin büyük bölümünü Yakın Doğu'da geçiren ve aynı zamanda ateşli bir Türk hayranı olan Urquhart, hayatında ilk kez 1830'ların başında Çerkesya'yı ziyaret etti ve buraya ayak basar basmaz ülkeye, egzotik dağ manzaralarına, merak uyandıran yerlilerine ve onların romantik ortaçağ geleneklerine ve davranışlarına âşık oldu.<sup>10</sup>

O dönemde Karadeniz'in doğu kıyısındaki dağlık bölgede yaşayan Çerkeslerin görünüşte Müslüman, ancak aslında "medeni dünyanın ve onun sorunlarının" henüz bozmadığı, sade ve pagan yaşam tarzlarını sürdüren dört ana kabileye ayrılmaktaydı: Şapsığlar, Natuhaylar, Abzehler ve Ubıhlar. Bununla birlikte, güçlü klan bağları ve bağımsızlıklarına düşkünlüklerine rağmen bu kabileler aralarındaki iç kavgalar yüzünden kendi aralarında bölünmüş haldeydiler.

1829 Edirne Antlaşması'na göre Rusya'ya bıraktığı yerler aslında birkaç kıyı kalesiyle sınırlı olsa da Türkiye, Çerkeslerin yaşadığı bölge üzerinde muğlak bir hak iddia ediyordu. Bununla birlikte Dağlılarla Türkiye arasında güçlü bağlar vardı. Balmumu ve bala ek olarak İstanbul haremlerine gönderilen köle kızlar bölgede en çok kâr getiren ihraç mallarıydı. Karşılığında endüstriyel ürünler, silah, askeri mühimmat ve tuz alıyorlardı. Urquhart gibi

---

<sup>9</sup> Urquhart'ın Palmerston'a ilişkin yanılgılarının derinlemesine analizi için bkz, R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914* (Cambridge, 1938), s. 255-7.

<sup>10</sup> Bkz, örneğin, *The Flag of Circassia: Speech of Mr. Urquhart, Glasgow, 23 Mayıs 1838* (Londra, 1863), Britanya Müzesi'ndeki tek yapraklık broşür, 1882 (135).

Çerkessever yazarlar tarafından yazılan birçok raporda abartılı rakamlar yer alsa da o dönemde hala bağımsız yaşayan Çerkes sayısının yaklaşık yarım milyon olduğu tahmin edilmektedir.<sup>11</sup>

Yakın Doğu'daki birkaç yarı resmi görevi tamamladıktan sonra Urquhart, 1835'te İstanbul'daki Britanya büyükelçiliğine sekreter olarak atandı. Fakat görev süresi fırtınalı geçti ve kısa sürdü. Başlangıçta kendisine büyük destek vermiş olan büyükelçi Ponsonby ile şiddetli bir kavga etti. 1836'da Çerkesya kıyılarındaki Rus ablukasını delmek ve böylece İngiltere'yi Rusya'yla bir savaşa sokmak veya Rusya'nın bölge üzerindeki egemenlik iddialarını hükümsüz kılmak amacıyla silah ve mühimmat yüklü Britanya yelkenlisi Vixen'ı kendi inisiyatifiyle Çerkesya'ya göndererek uluslararası bir krize yol açtı. Öfkesini üstüne çektiği Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından sonraki yıl devlet hizmetinden atıldı.<sup>12</sup> Bundan sonra Urquhart, sivil bir vatandaş olarak zamanını ve servetini ulusal ve özellikle uluslararası ilişkilerle ilgili uçuk görüşlerinin — bu görüşlerin ortak özelliği her zaman Rusya karşıtı olmalarıydı — yayılmasına kendini adanmış küçük ama sadık bir topluluk kurmak için harcadı.

Urquhart, Kasım 1831'de Çarlık Rusya'sına karşı gerçekleşen ve başarısızlıkla sonuçlanan 'Kasım Ayaklanması'nın ardından ülkelerinden ayrılan Polonyalı siyasi göçmenlerle 1830'lu yılların ortalarında ilk teması kurdu. Bu temaslarla kurulan sıcak dostluk bağları onu eski bir asker olan Prens Adam Czartoryski liderliğindeki Polonyalı aristokrat ve monarşist grubun önde gelenleriyle bir araya getirecekti.<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Ludwik Widerszal, *Sprawy kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864* (Varşova, 1934), s. 28. Urquhart 1838'deki Glasgow konuşmasında 3 ila 4 milyon arasında fantastik bir rakam verdi.

<sup>12</sup> Bkz Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Palmerston, 1830-1841*, ii (London, 1951), 570-6.

<sup>13</sup> Widerszal, ii'nci bölümü, bu dönemde Urquhart'ın Polonyalılarla olan ilişkileri hakkında değerli bilgiler içeriyor. (Widerszal'ın kitabı, Britanya tarihçiler tarafından kullanılmayan ve şu anda tahrip edilmiş veya erişilemeyen Polonya arşivlerine dayanıyordu.) Urquhart'a yayınladığı *Portfolio* için 1835/36'da Varşova'daki Rus arşivlerinden belgesel materyaller tedarik edenler de yine Polonyalıları—özellikle de Britanya'da Urquhart'ın ajanlığını yapan Czartoryski'nin yeğeni Kont

Hem Urquhart hem de Polonyalılar, Çerkeslerin Kafkasya'daki direnişlerinde başarılı olmaları durumunda Rusya'nın etkin bir şekilde kontrol altına alınabileceğini ve böylece Polonya'nın bağımsızlığı ile Türkiye'nin geleceğinin güvence altına alınabileceği görüşünde birleşiyordu. Urquhart'a göre, eğer tersi olursa İran ve Hindistan eninde sonunda Rusların eline geçecekti ve dolayısıyla kaderlerinin anahtarı buradaydı. Urquhart için Çerkesler "Hindistan'ın koruyucusu, Asya'nın kapılarının muhafızı ve Avrupa'nın savaşçıları"ydı. "Rusya'nın gizemi ancak Kafkasya'da çözüldü."<sup>14</sup>

Bununla birlikte, Urquhart'ın aksine Polonyalıların Çerkesya'ya olan ilgisi, özgürlük için savaşan bağımsız bir halkın davasına duyulan romantik ilgi ya da Britanya İmparatorluğu'nun kaderine duyulan özel bir ilgi değildi. Hotel Lambert (Paris'teki merkez binalarının isminden esinlenerek Polonyalı siyasi göçmenlerin Czaratoryski grubuna verdiği isim), Rusya İmparatorluğu içinde Polonyalılar haricinde Rus emellerine karşı uzun süre direnen tek halk olarak Kuzey Kafkasyalı kabileleri görüyordu. Ayrıca, birçok Polonyalının Rus ordusunda görevliyken Kafkasya'ya gönderilmesi de (Her ne kadar Kafkasyalılar Polonyalı firarilere kötü muamelede bulunuyor olsalar bile) bu bölgede aktif bir politika yürütmelerinin ikinci bir sebebiydi.

Bu yüzden 1830'ların başından itibaren Czaratoryski, direnişlerini desteklediğini göstermek amacıyla Dağlılara ajanlar gönderdi. Aslında 1860'lara kadar Rus saldırıları Dağıstan ve Çeçenya'da daha şiddetli olsa da Polonyalıların ve Urquhart'ın

---

Wladyslaw Zamoyski onlardan biriydi—. Ayrıca bkz Marceli Handelsman, *Adam Czaratoryski*, ii (Varşova, 1949), 76; *Jeneral Zamoyski, 1803-1868*, iii (Poznan, 1914), 363. Altı cilt halinde hazırlanan bu son çalışma, Kont Zamoyski ve ailesinin özel evraklarından elde edilen kapsamlı alıntılardan oluşuyor. Czaratoryski ve Çerkesya için, bkz M. Kukiel, *Czaratoryski and European Unity 1770-1861* (Princeton, 1955), s. 235-8, 240, 248, 284, 296.

<sup>14</sup> *The Flag of Circassia, a.g.e.* Urquhart'ın, dönemin birçok Britanya yayıncısı arasında uyandırmayı başardığı Çerkes yanlısı güçlü düşünceler için, bkz Widerszal, *a.g.e.* s. 220- 9. Böyle yazılar, Rusofobi ve Polonya sevgisi duyguları ile Kafkasya bölgesindeki Britanya ticari çıkarları konusundaki endişenin yanısıra ilkele duyulan romantik nostalji hissini yansıtan yazılar olarak mimmendiler.

çabaları daha erişilebilir olan Çerkeslere yönelikti. Czartoryski'nin ajanlarının başlıca görevi, savaşı kabileler içinde ve arasında var olan anlaşmazlıkları ortadan kaldırarak bir şekilde birliklerini sağlamaktı. Paraları olduğunda Çerkeslere silah ve mühimmat yardımı da yaptılar. 1841'den itibaren tüm bu faaliyetlerin merkezi, bir grup yetenekli ajan tarafından yönetilen İstanbul'daki Polonya Ajansı idi. Aslında, genellikle doğulu tavır ve kıyafetleri benimsemiş görünen Türk hayranı Polonyalı siyasi göçmenler Türkiye'de de vardı ve bunların bazıları rahatlıkla Kafkasya'ya gönderilecek bir birliğe katılabilirdi. Bu nedenle, Polonya'nın parçalanmasını hiçbir zaman kabul etmemiş ve Babıali'de etkin ve nüfuzlu küçük bir Polonyalı siyasi göçmen grubu için Türkiye, Hotel Lambert'in Kafkasya politikası için bir üs görevi gördü.<sup>15</sup>

1837'de Palmerston, hem Rusların Çerkesya sahil şeridi üzerindeki egemenlik iddialarını hem de Britanya Hükümeti'nin Karadeniz bölgesindeki ticari çıkarlarını dikkate alan ve Vixen sorununu sonuçlandıracak bir çözüm buldu. Bunun ardından, Britanya'daki resmi çevrelerin Çerkeslere olan ilgisi kaybolmaya başladı. Bundan dolayı Widerszal, 1841-52 arasındaki yılları Hotel Lambert'in Çerkeslerle etkili irtibat kurmakla ilgilendiği, Kafkasya'daki "bağımsız Polonya hareketi dönemi" olarak adlandırır.<sup>16</sup>

1853-54'te Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle Britanya Hükümeti'nin bölgeye ilgisi yeniden canlandı. Britanya ve onun kadar olmasa da Fransa, henüz Rus hakimiyetine girmemiş Dağlılarla işbirliği yapıp Kafkasya'yı işgal ederek Rusya'nın dikkatini cephenin sol kanadına çekmek için planlar yaptılar. Ancak savaş bu yönde somut adımlar atılmadan sona erdi. 1856'da Paris Barış Antlaşması'nın müzakereleri sırasında III. Napolyon'un muhalefeti,

---

<sup>15</sup> Urquhart'ın Türk-Polonyalı ilişkilerine dair görüşleri için, bkz *England and Russia* (Londra 1835), s. 4. Cf. Prince Adam Czartoryski to Urquhart, 17 Haziran 1836, Urquhart Bequest, Balliol College, Oxford (U.B altında alıntılanmıştır), I.B. I: 'Vous avez démontré l'union intime qui lie sa cause [i.e. Turkey's] á celle de ma Patrie.'

<sup>16</sup> Widerszal, *a.g.e.* s. 91. Ayrıca makalesine bkz 'The British Policy in the Western Caucasus 1833-1842', *La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques*, i (Varşova, 1933), 205-20.

en azından Rusya ile Türkiye arasında tampon görevi görecek bir Çerkes devleti kurulmasına yönelik Britanya planlarının gerçekleşmesini engelledi.<sup>17</sup> Bu nedenle, Palmerston'un ve politik görüşlerini yaymak için kısa süre önce Sheffield Free Press gazetesini satın alan Urquhart ve benzer Çerkes yanlısı yazarların çabalarına rağmen Paris Antlaşması (30 Mart 1856) Çerkes bağımsızlığından hiç bahsetmedi.<sup>18</sup> Asya'da Rusya ile Türkiye arasındaki mevcut durum korundu. Karadeniz'in tarafsız hale gelmesi ve Karadeniz kıyıları boyunca ticaret serbestisi Britanya açısından savaşın tek olumlu sonucu oldu.<sup>19</sup>

Kırım Savaşı'ndan sonra Çerkeslerin durumu askeri bakımdan giderek kötüleşti. Şubat 1857'de Polonyalı maceracı Albay Teofil Lapinski liderliğinde, hemen tamamı Polonyalı göçmenlerden oluşan silahlı bir keşif birliği Çerkeslere ulaşmayı başardı ve 1860'ın başına kadar direnebildi. Ancak savaşın gidişatını değiştiremedi.<sup>20</sup> 1859'da Çerkeslerin komşusu Orta ve Doğu Kafkasya kabileleri, liderleri Şamil'in teslim olmasıyla, dışarıdan çok az maddi yardımla onlarca yıldır sürdürdükleri direnişe son verdiler.

Artık Rusya tüm gücünü Çerkesler üzerinde toplayıp Kafkasya'nın fethini tamamlamakta serbestti. Böylece Çerkeslerin yaşadığı Kuzeybatı Kafkasya aktif direniş gösteren tek yer olarak kaldı. Bu nedenle Rusya'nın rakipleri bütün umutlarını Çerkeslere bağladılar.<sup>21</sup>

---

<sup>17</sup> Harold Temperley, 'The Treaty of Paris and its Execution' *Journal of Modern History*, iv, 396, 397.

<sup>18</sup> Bkz W. H. G. Armytage, 'Sheffield and the Crimean War: Politics and Industry, 1852-1857', *History Today* (Londra, 1955), no. 7, 474-8.

<sup>19</sup> Makalelere bkz XI-XIII, XXX (*The Map of Europe by Treaty*, Edward Hertslet düzenlemiştir, ii (Londra, 1875), 1256, 1262).

<sup>20</sup> Bkz Widerszal, *a.g.e.* bölüm. v; Adam Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji, 1831-1878* (Varşova, 1935), s. 153-5.

<sup>21</sup> Kafkasya savaşlarının son döneminin (1861-64) askeri yönü için bkz. Allen and Muratoff, *a.g.e.* s. 107, 108, 537; burada geniş bibliyografik veriler bulunabilir. Şamil müridizmin (Nakşibendilere ait Müslüman bir derviş tarikatı) ateşli bir takipçisiydi ve öğretileri naipleri aracılığıyla 1840'lı yılların başlarında Çerkesya'ya taşındı. Müridizm, kabile reislerine ve yarı feodal toprak sahiplerine karşı daha demokratik unsurları destekleme eğilimindeydi.



Bir sonraki yıl Ruslar, Çerkesleri hakimiyet altına alma politikalarını uygulamaya başladılar. Çerkesler ya Kuban boyundaki ovalara zorla yerleştirilecek ya da Türkiye'ye göç etmeye mecbur kalacaklardı. 1860'ların başında Ruslarla geçici ateşkes imzalayan bağımsız Çerkesler, mevcut olan en iyi koşullarda teslim olup silah bırakma eğilimi göstermeye başladılar. Savaşın bu son aşamasında dışardan yardım alma umudu, özellikle de Fransa ve İngiltere'nin desteğini alma umudu kabileleri böyle bir adım atmaktan alıkoyan önemli bir etkeni. Her ne kadar bu beklentiyi kendileri yaratmamış olsalar da, Yakın Doğu'daki Polonyalı siyasi göçmenlerin arasında bulunan Hotel Lambert destekçileri, ki bunlar Hotel Lambert'in İstanbul'daki yarı resmi ajansının kontrolü altındaydılar, Çerkeslerin bu umutlarını canlı tutmak için ellerinden geleni yaptılar. Bu beklenti ve umutlar Britanya'da Urquhart tarafından da tamamen paylaşılıyordu. Bu nedenle, her iki halkı da Rus boyunduruğundan kurtaracak bir birleşik Çerkes-Polonya mücadelesi için Britanya halkı arasında destek toplamak amacıyla Hotel Lambert ve Urquhart 1860'ların başlarında birlikte çalışmaya başladılar.

Rusya hakimiyetindeki otonom Polonya Krallığı'nda 1861'de başlayan devrimci ayaklanmalar ve büyük değişimlerin yaklaşmakta olduğu duygusu, Polonyalılar ve onların Batı Avrupa'daki sempatizanları arasında geleceğe dair iyimserliği arttırdı. Britanya yönetici elitleri arasında ciddi bir çevreye sahip olan Kont Zamoyski, Britanya hükümeti ve kamuoyu nezdinde Polonyalılar lehine desteği artırmak için 1861 ve 1862 yıllarında Britanya'ya uzun süreli ziyaretler gerçekleştirdi. Popüler destek kampanyalarında esas desteği Urquhart ve onun destekçilerinden aldı. Çoğunlukla işçi sınıfından oluşan bu çevrelerde birkaç zengin sanayici ve iş adamı da vardı. Urquhart, 1854'te Kırım Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ülkenin birçok yerinde dış ilişkiler komisyonları kurdu. Çoğunlukla İngiltere'nin orta kesimleri ve kuzeyindeki sanayi bölgelerinde kurulan bu komisyonların esas amacı, İngiliz işçi sınıfı arasında Urquhart'ın prensipleri doğrultusunda uluslararası siyaset çalışmaları yürütmektir. 1860'lı yılların başında bu komisyonların çalışmaları neredeyse tamamen Polonya ve Çerkes davalarının propagandasını yapmaya yönelikti.

Urquhart, "Polonya düştükten sonra bunca yıl işe yarar bir başarı şansı olmadan geçti. O şans şimdi geldi" diye yazıyordu.<sup>22</sup>

Zamoyski, Urquhart'ın neredeyse otuz yıllık arkadaşıydı ve onun kendini Polonya direnişi gibi davalara özveriyle adanmasına saygı duyuyordu. Onun kurduğu komiteleri Britanya'da kendi faaliyetleri için yararlı bir dayanak olarak görüyordu. Biraz da Urquhart'ın güçlü kişiliğinin etkisi altındaydı. Ancak amaç ve yöntemler açısından ikisi arasında ciddi görüş farklılıkları vardı. İlk olarak Zamoyski, Urquhart'ın Palmerston ve diğer kabine üyelerine kadar uzanan hastalık derecesindeki nefretini paylaşmıyordu. Kendisini "Lord Palmerston'a muhalif bir konumda bulmamak" için her zaman çok dikkatliydi.<sup>23</sup> Hem başbakanı hem de dışişleri bakanı Kont Russell'ı Polonya konusunda daha kararlı bir tavır almaları için ikna etmek istiyordu, bu nedenle onları gereksiz yere kızdırmak istemiyordu. Doğal olarak bu tutumu Urquhart'a tamamen tersti.

Diğer yandan, Polonyalı bir aristokrat olan Zamoyski çoğunluğu toplumun gelir düzeyi düşük alt kesimlerinden oluşan Urquhart'ın destekçilerini küçümsüyor ve aynı zamanda ülkesinin davasının onlar için ikincil bir mesele olduğunu düşünüyordu. Hatta sadece ikincil bir mesele değil, ulaşmak istedikleri başka amaçlar için bu davayı kullandıklarından şüpheleniyordu.

Her ne kadar Polonya davasına destek kampanyası için ülkeyi dolaştığı dönemde onların bu "yakın ilgisinden" ve işçi sınıfının temsilcileriyle görüşmeler yapmış olmaktan dolayı ne kadar mutlu olduğunu belirtse de<sup>24</sup>, Zamoyski en çok Wiggs Partisi'nin aristokrat politikacıları ve onların orta sınıftan varlıklı müttefikleri arasında kendini daha rahat hissediyordu. Bunlara rağmen Urquhart ve Zamoyski nispeten uyum içinde çalışabildiler ve toplumun tüm sınıfları arasında Polonya davası için yeniden ilgi ve sempati uyandırmayı başardılar.<sup>25</sup>

Zamoyski de her zaman Çerkes meseleleriyle yakından ilgilendi. Hatta Prens Adam Czartoryski'nin 1858 yılında Albay

---

<sup>22</sup> Urquhart'tan Zamoyski'ye, 27 Temmuz 1861, U.B., I.J.4.

<sup>23</sup> Binbaşı Roland'dan Urquhart'a, 9 Temmuz 1861, U.B., I.J.4. Cf. Jeneral Zamoyski, vi (1930), 390, 391.

<sup>24</sup> George Crawsbay'dan Bayan Urquhart'a, 27 Nisan 1862, U.B., I.J. 4.

<sup>25</sup> *Jeneral Zamoyski*, VI, 377-9; Robinson, *a.g.e.* s. 42, 43.

Wladyslaw Jordan'ı İstanbul'daki Hotel Lambert Ofisi'nde önemli bir makama atamasında büyük etkisi oldu. Jordan Küçük Asya'da operasyonlara katılmış deneyimli bir askeri ve bölgeyi yakından tanıyordu.<sup>26</sup> Bu sayede yeni makamında Hotel Lambert'in Çerkes politikasını ilerletmek için çok şey yapacaktı.

1861 baharında, Rusya'nın Çerkesleri kendi egemenliği altındaki topraklara yeniden iskan etme politikasına tepki gösteren Çerkes grupları - Şapsığ, Abzeh ve Ubıhlar arasında yakın bir ittifak kuruldu.

Bir diğer Çerkes grubu olan Natuhaylar bir yıl önce direnişlerini sonlandırmış, Abzehler ise Çar II. Aleksandr tarafından sunulan şartları kabul etme eğiliminde olmalarına rağmen Şapsığ ve Ubıhlar Soçi'de Büyük Milli Meclis'ini kurarak Çerkesya'da merkezi bir otorite oluşturmakta bir müddet için de olsa başarılı oldular.<sup>27</sup> Çerkes Milli Meclisi, Hotel Lambert ve İstanbul'daki Albay Jordan aracılığıyla Britanya Kraliçesi Viktorya ve Fransa İmparatoru III. Napolyon'a mücadelelerine yardım etmelerini isteyen rica mektupları gönderdi. Ancak 1856 ve 1857'de gönderdikleri mektuplarda olduğu gibi, Çerkesler bir kez daha Batılı güçler tarafından reddedildiler. Ret cevapları karşısında yılmayan Albay Jordan, bir sonraki yaz, o sırada Meclis'i temsilen İstanbul'da bulunan Çerkes ve Dağıstanlıların liderlerden ikisinin Batı Avrupa'ya gelerek ülkeleri için yardım talebinde bulunmaları için sponsor oldu. Bu görev için seçilen iki temsilci Hacı Haydar Hasan ve Kustaroğlu İsmail'di. Prens Adam'ın ikinci oğlu ve 1861'de babasının ölümünden sonra muhafazakâr Polonyalı göçmenlerin lideri olan Prens Wladyslaw Czartoryski,<sup>28</sup> Paris'te kaldığı kısa süre zarfında, halihazırda Rusya'yla yakınlaşmaya başlayan III. Napolyon'u etkilemeye çalışmanın işe yaramayacağını anladı ve

<sup>26</sup> Lewak, *a.g.e.* s. 148.

<sup>27</sup> Allen ve Muratoff, *a.g.e.* s. 108; Fadeev, *a.g.e.* s. 96.

<sup>28</sup> Prens Wladyslaw için bkz. *Polski Słownik Biograficzny*, iv (Cracow, 1938), 300-3. Bir zamanlar Çerkes kabile reislerinin yaşlı Prens Adam Czartoyksi'ye dilekçe gönderip, oğullarından birini kendilerine sultan olması için yollamasını talep ettikleri söylenir. Bkz V.I. Kel'siev, "Pol'skie agenty w Tsargrad", *Russkiy Vestnik*, lxii. 541.

Çerkes delegeleri ağustos ayının sonunda Londra'ya gönderdi.<sup>29</sup> Britanya hükümetinin geçmişte Çerkeslere yönelik olumsuz bakış açısını halk desteği ve toplumsal baskıyla değiştirmek amacıyla Urquhart ve Zamoyski, Çerkes temsilcileriyle birlikte açık hava mitingleri düzenlemeyi ve tanınmış siyasetçilerin katılacağı özel görüşmeler yapmayı planladılar.<sup>30</sup>

Ancak Urquhart mevcut durumdan pek hoşnut değildi. Öncelikle Çerkes temsilcilerini davet eden o değildi ve bu onun büyük egosunu rahatsız ediyordu. İkincisi, Urquhart, ikelliğe duyduğu romantik hayranlık ve Batı medeniyetine duyduğu nefret yüzünden masum Çerkeslerin Batı gelenekleri ve davranış tarzıyla tanışarak bozulmalarından korkuyordu. Son olarak da Zamoyski'nin kabine üyelerine yakın olduğundan şüpheleniyor ve politikacıların sahte vaatlerle Çerkesleri kandırıp onları tatlı sözlerle başlarından savacaklarından kuşkulanıyordu. "Gelişiniz içimde büyük korkular uyandırıyor" diyerek karşıladığı Çerkes temsilcilerini şaşkınlık içinde bırakan Urquhart, onlara "kendi ayaklarınızın üzerinde durmalısınız. Eğer İngiliz Hükümeti'nden yardım beklerseniz, bu yalnızca hayal kırıklığına ve felakete yola açacaktır, çünkü bu yöndeki çabalarınız sizi Rusya için çalışan insanların kucağına itecektir" diyecekti. Ayrıca Urquhart, 1857'de Çerkesya'ya gitmiş olan ve Britanya gezisinde Çerkes temsilcilerin tercümanlığını yapan Polonyalı Albay Lapinski'nin onlar üzerindeki etkisini de kıskanıyordu. Sonunda, bir süre sonra da onu da Rus ajanı olmakla suçladı.<sup>31</sup>

---

<sup>29</sup> Widerszal, *a.g.e.*, s. 170, 194, 197. Urquhart'ın *Free Press*'inde (3 Eylül 1862) yazılanlara göre, ziyaret amaçları "Paris Anlaşması'nın yürürlüğe konmasını talep etmektir."

<sup>30</sup> Ancak Urquhart'ın ve Zamoyski gibi Polonyalıların Çerkesler gibi geri kalmış halkların sorununa bakış açısı oldukça farklıydı. Tartışma için bkz. John Buxton'dan Urquhart'a, 16 Aralık 1861, u.b., i.g. 24.

<sup>31</sup> *The Expedition of the Chesapeake to Circassia* (Londra, 1864), s. 7, 9, 10. (Bu anonim kitapçıkta önceden *Free Press*'te yayınlanmış ve çoğu Urquhart'ın kaleminden çıkmış makaleler yeniden basıldı). Urquhart Lapinski'yle ilgili şüphelerini Çerkes delegelerin en azından birine, İsmail'e aşılmasını başardı. Bkz U.B., I.I. 9, Kasım 1862. Lapinski'nin 1863'te Baltık'a yaptığı trajikomik yolculuğu için the *Ward Jackson*, bu yolculuğu Bakunin

Bu iki Çerkes temsilcinin İngiltere'ye gelişi, daha doğrusu böyle bir Çerkes heyetinin ilk defa ülkeye gelişi, gerçekten de Britanya'da bir büyük bir ilgi yarattı. Ülkenin iç kesimlerini ve İskoçya da dahil kuzey bölgelerini gezdikleri seyahatleri boyunca tercümanları aracılığıyla birçok toplantıya katılarak geniş kitlelere hitap eden bu iki egzotik Çerkes gerçekten de büyük ilgi topluyordu. Dundee Advertiser gazetesi onları şu kelimelerle tasvir etmişti (24 Ekim 1862): “Bu iki lider göz alıcı adamlar. Heybetli duruşları, egzotik kıyafetleri, koyu renkli, vakur ve şahin gibi keskin gözleri, kartal ifadeli çehreleri ve ağırbaşlı görünümleri, onların ne kadar üstün nitelikli insanlar olduklarını gözler önüne seriyor.”

Rusya karşıtı ve Polonya yanlısı olarak tanınan radikal avukat Edmond Beales<sup>32</sup> başkanlığında bir Çerkes Komitesi kuruldu. Bir yabancı olarak Britanya iç siyasetine karışmama konusunda her zaman dikkatli davranan Zamoyski ve adı birçok tartışmalı siyasi gelişmeyle anılan Urquhart bu komitede arka planda kaldılar. İlhamını nereden aldığı yeterince açık olan komitenin yayınlarının ve taleplerinin öne çıkması amacıyla arka planda kaldılar. Yapılan yayınlarda asıl amacın Paris Anlaşması'nda garanti altına alınan “Karadeniz boyunca Çerkesya ile ticaret” özgürlüğünü gerçek hayatta test etmek olduğu belirtiliyordu. Bunu da Rus kruvazörlerinden kaynaklanacak tehlikeli bir durum yaşamadan bu iki Çerkes temsilciyi İstanbul'dan kendi ülkelerine götürmek üzere bir Britanya yelkenlisi kiralayarak gerçekleştireceklerdi. Temsilciler Çerkesya sahillerinde Anapa, Sohum, Redutkale, Poti ve Aziz Nikola arasında bir yerde kıyıya çıkacaklardı; ki buralar Rusya'nın Çerkesya'nın iç bölgeleriyle gerçekleştirilecek ticari faaliyetlerin yapılmasını istediği yerlerdi.<sup>33</sup> Eğer Ruslar onlara dokunmadan hedeflerine ulaşmayı başarırlarsa, Rusya'nın bölge üzerindeki egemenlik iddialarının doğru olmadığı ispatlanmış olacaktı.

---

ve Polonyalı demokratlar birlikte organize etmişti. Bkz. E.H. Carr, *The Romantic Exiles* (Londra, 1933), bölüm xi.

<sup>32</sup> Beales için bkz. D.N.B. ii (1908), 9.

<sup>33</sup> Rusya bu tür düzenlemeleri Paris Anlaşması'nın XII. maddesindeki hakkına dayandırıyordu. Britanya Hükümeti buna itiraz etti, ancak bunu bir prensip meselesi haline getirmek istemiyordu. Bkz. *Accounts and Papers* (47), lxxv (1863), 351-4, 360, 361.

Öte yandan, temsilciler yakalanır ve yelkenliye el konulursa sahipleri tazminat talebinde bulunurdu. Bu durumda Britanya Hükümeti ya ortaya çıkacak kamuoyu baskısıyla bu el koymayı bir korsanlık faaliyeti kabul edecek ve bunun sonucunda da umulan Rusya-Britanya çatışması gerçekleşecek, ya da durumu kabullenecek ve halkının önünde küçük düşmeyi göze alacaktı. İkinci ihtimal gerçekleşirse itibarı sarsılmış bu hükümetin kolayca devrileceği öngörülüyordu.<sup>34</sup>

Bu da aslında, komitenin de kabul ettiği gibi, “Vixen olayının tekrarı” olurdu.<sup>35</sup> 1850’lerin sonlarında Britanya’da Çerkesya ile ticaret yapma arzusu artmıştı ve Vixen olayının yaşandığı 1830’lara göre ticaret hacmi çok daha büyümüştü. Britanya hükümeti Kırım Savaşı’ndan sonra da bölgenin ticari serbestliğinin korunmasıyla ilgileniyordu.<sup>36</sup> Buna bağlı olarak, benzer bir girişimden Çerkesler için faydalı bir durum yaratma şansı kesin olmasa da daha mümkün görünüyordu.

Vixen’in sahipleri George ve James Bell’in on altı yıl önce yaptığı gibi,<sup>37</sup> Çerkes Komitesi, Rusya’nın Çerkesya sahillerinde uyguladığı ablukanın yasadışı olduğunu kabul ettirmek için hükümetle yazışmalara başladı. Aralarında Urquhart’ın Dış İlişkiler Ofisi’nin üyelerinin de bulunduğu Çerkes Komitesi taraftarları ile hükümet arasında uzun süren bir mektup alışverişi yapıldı. 1862 Eylül başlarında başlayan bu yazışmalar ertesi yılın baharına kadar devam etti.<sup>38</sup>

---

<sup>34</sup> [Urquhart], *The Secret of Russia in the Caspian and Euxine: or the Circassian War as affecting Poland, Georgia and Turkey*, Free Pres Supplements, no. 16 (Londra, 1863), s. 2, 4, 21, 22, 24, 25.

<sup>35</sup> *Ibid*, s. 22.

<sup>36</sup> *Accounts and Papers*, lxxv. 347-70. Ayrıca bkz. Widerszal, *a.g.e.* s. 171-3. 1856’daki barış müzakerelerinde Palmerston, aslında Çerkesya’nın bağımsız bir ülke olarak düşünülmesi gerektiğini savundu. Bkz. Temperley, *a.g.e.* s. 396.

<sup>37</sup> Gleason, *a.g.e.* s. 193.

<sup>38</sup> Bu mektuplaşma için, bkz Arşiv Dairesi, Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (aşağıda F.O. olarak alıntılanmıştır), 65/621 ve 65/652. Ocak 1863’te *Visit of the Circassian Deputies to England* adlı kitapçıkta Çerkes Komitesi, birkaç ek maddeyle birlikte bunun küçük bir bölümünü yayınladı.

Bütün bu süre zarfında Lord Russell Çerkes temsilcilerin kraliçeye, İngiliz destekçilerinin de hükümete yazdıkları dilekçe ve mektuplar karşısında zaman zaman kaçamak davranmış, bazen de olumsuz yaklaşmıştı. Şöyle yazmıştı:

“Edirne Antlaşması'yla Türkiye Çerkesya kıyıları üzerindeki tüm haklarını Rusya'ya devretti. ... Fakat Kraliçe'nin hükümeti hiçbir zaman ne Türkiye'nin Çerkesya'nın tüm Karadeniz sahillerine sahip olduğunu kabul etmiş ne de Türkiye'nin bu topraklar üzerinde hak iddia etme hakkı olduğunu kabul etmişti. Ancak Britanya gemilerinin Çerkesya'nın doğu kıyılarında Rusya'nın uluslararası ticarete açtığı limanların arasında kalan bir yere yanaşma girişiminde bulunması, Rusya hükümetiyle sorun yaşanmasına ve bu teşebbüsün içinde yer alan kişilerin kayba uğramasına neden olacaktır.<sup>39</sup>

Vixen ele geçirildiğinde Kraliçe'nin hukuk sözcüsü, devletler hukukunun Kraliyet Hükümeti'ne geminin iade edilmesini talep etme hakkı verdiği tavsiyesinde bulundu. Kraliyet Hükümeti şu anda devam eden çatışmalara müdahale etmiyor ve her iki tarafa da herhangi bir şekilde yardım etmeyi planlamıyordu.<sup>40</sup>

Lord Russell Hazretleri, tarafların herhangi bir ticari girişimde bulunmasını sağlayacak ya da tarafları bu girişimden vazgeçecek şekilde etkileyecek bilgileri vermeyi reddetmeli ya da tarafların böyle bir girişimde bulunarak ticari kayba uğramaları veya

---

<sup>39</sup> Russell tarafından Lord Robert Montague'nün mektubu üzerine not alınmış, 2 Kasım 1862, F.O. 65/621. Cf. E. Hammond (Dışişleri Bakanlığı daimî müsteşarı)'dan T. W. Fenton (Urquhartçı)'a, 16 Ekim 1862: 'Lord Russell, Britanya gemilerinin Rusya'nın dış ticarete açtığı limanlar arasındaki Çerkesya'nın doğu kıyısının herhangi bir noktasına gitmeleri halinde Rus kruvazörlerinin müdahalesinden korunamayacakları görüşünde'. (*Visit of the Circassian Deputies to England*'dan alıntı s.7).

<sup>40</sup> Russell'dan Beales'a, 22 Ocak 1863, F.O. 65/652. 18 Kasım 1862'de Russell not etti: 'Rus Hükümeti ile Çerkes Kabileleri arasındaki düşmanlık sürüyor gibi görünüyor. H.M.G barışçıl bir ticareti kasteden Paris Anlaşması'nın hükümlerini savaş halinde uygulayamaz.' (F.O. 65/621). Cf. *Accounts and Papers*, lxxv. 349, 350, 360, 361, 368. Buradaki Urquhartçı tartışma, Çerkeslere savaşma hakkı kazandıran savaş halinin tanınmasıyla ilgiliydi.

engellerle karşılaşmaları halinde, Kraliyet Hükümeti'nin nasıl bir tavır alacağını önceden söylememelidir.”<sup>41</sup>

Bir yandan Britanya'nın Çerkes kabilelerinin yaşadığı alanlar üzerindeki Rus egemenliğini tanımayan resmi tutumunu sürdürerek net bir siyasi hareket tarzı benimsemeyen Lord Russell, aynı zamanda Vixen örneğinden sonra yapılacak her yeni girişimin aynı kaderi paylaşacağını açıkça belirtiyordu. Britanya hükümeti bu konuda Rusya'ya karşı öncekinden daha kararlı bir tavır sergilemeye hazırды.

Dışişleri Bakanlığı ve Danışma Meclisi ile daha önceki dönemlerde yapılan yazışmalara dayanarak Çerkes Komitesi, “Karadeniz'in doğu kıyılarındaki bağımsız Çerkes kabilelerine ait limanlarla ticari ilişkiler kurmayı önleyecek hiçbir yasal engel yoktur” iddiasında bulunabiliyordu.<sup>42</sup> Böylece 1863 başında iki kişiden oluşan Çerkes heyeti, Beales'in heyetinden Çerkes kıyıları için donatılacak bir gemi sözü olarak İstanbul'a döndü.

Uzun zamandır beklenen Polonya ayaklanması 22 Ocak 1863'te Varşova'da patlak verdi ve uluslararası sistemin dönüşümü anlamında ciddi sonuçlara yol açtı. Sonraki birkaç ay boyunca Polonya konusu Avrupalı diplomatların ana gündemi oldu.<sup>43</sup> Polonya milliyetçileri arasında ülkenin sosyal sorunlarıyla ilgili anlaşmazlıklara ek olarak, isyancı hükümet tarafından yürütülecek dış politika konusunda da ciddi görüş ayrılığı vardı. Bir yanda yurtdışındaki Hotel Lambert'le iş birliği içinde çalışan muhafazakâr arazi sahipleri olan “Beyazlar” uluslararası alanda umutlarını İngiltere, Fransa ve hatta Avusturya'nın aktif müdahalesine bağlarken, diğer yanda çoğunlukla radikal orta sınıfları temsil eden

---

<sup>41</sup> Hammond'dan Beales'a (Russell'in tasarısı), 22 Ocak 1863, F.O. 65/652.

<sup>42</sup> Beales'dan Russell'a, 26 Aralık 1862, *Visit of the Circassian Deputies to England*, s.8. Ayrıca bkz *The Secret of Russia in the Caspian and Euxine*, s. 22.

<sup>43</sup> Ayaklanmaya karşı Britanya'nın tutumu için, bkz H. Wereszycki, 'Great Britain and the Polish Question in 1863', *giriş*, I. 78-108, *Anglia a Polska w latach 1860-1865* adlı kitabındaki ana içeriği burada özetler (Lviv, 1934). Ayrıca bkz W. E. Mosse, 'England and the Polish Insurrection of 1863', *giriş*, lxxi. 28-55.



ve liderleri ilk aylarda isyanı kontrol eden "Kırmızılar" Avrupa'nın devrimci hareketleriyle ittifak kurmayı amaçlıyordu.<sup>44</sup>

"Beyazlar" ve Hotel Lambert açısından Çerkes meselesi temelde batılı güçlerin ve özellikle İngiltere'nin müdahalesini sağlamak için bir araçtı. Onlar için İngiltere'nin Rusya ile karşı karşıya gelmesinin en kolay yolu buydu, böylece Polonya'nın bağımsızlığını yeniden kazanması, Avrupa diplomatların gündemine girecekti. Lewak'a göre, "Avrupa'nın siyasi dönüşümü için bütün planın başlangıç noktası" olacaktı.<sup>45</sup> Ayaklanma başlamadan önce bile Britanya'daki akıl hocası Kont Zamoyski ile yakın temas halinde çalışan ve Hotel Lambert'in İstanbul'daki temsilcisi olan Wladyslaw Jordan, tüm enerjisini Kafkasya'ya düzenlenecek silahlı bir keşif gezisinin zeminini hazırlamaya harcamıştı.<sup>46</sup> 1862 yazında Kafkas liderlerinden oluşan bir heyetin

<sup>44</sup> İsyen sırasındaki Polonya diplomatik faaliyetleri için, bkz *Polska dzialalność dyplomatyczna w 1863-1864 r.: Zbiór dokumentów*, 'a giriş A. Lewak düzenlemiştir, i (Varşova, 1937) (aşağıda P.D.D. olarak alıntılanmıştır). Bu giriş ilk olarak *Przeгляд Współczesny*, xvi (Varşova, 1937), 18-40'de ayrı bir makale olarak yayınlandı. Kitap baskısının ardından belgeler, son savaş sırasında tahrip edilen Rapperswil Koleksiyonu'ndan ve Kraków'daki Czartoryski Müzesi'nden alınıp basılmıştır, Varşova'daki Ulusal Hükümetin talimatları, beyannameleri ve antlaşmaları ile Dışişleri Bakanlığı'nın Paris'teki diplomatik yurtdışı baştemsilcisi Prens Wladyslaw Czartoryski'yle yazışmalarını içerir. Ancak bu seride sadece bir cilt yayınlanmıştı ve Czartoryski Müzesi'nde geride kalan belgelere erişimim yoktu. Prens Wladyslaw'ın resmi ataması (sadece temmuz ayı için kamuya açılan), 15 Mayıs 1863'e tarihlenir. 29 Haziran'da Jordan, isyan Hükümeti'nin İstanbul'daki resmi temsilcisi oldu, ancak her yerde olduğu gibi burada da 'Kırmızılar'ın önceden atadığı ajanlar resmi statülerini koruyordu: karışıklık ve çatışmaların kaynağı olmak. Bkz P.D.D. s. 112, 113, 136, 137.

<sup>45</sup> Lewak, *Dzieje emigracji polskiej w Turcji*, s. 156. Cf Wereszycki, *Anglia a Polska*, s. 180.

<sup>46</sup> Eski bir arkadaşın yazdığına göre Jordan'ın amacı, Rusya'yı İngiltere ile nahoş bir durumun içine sokmaktı, hesaplarına göre 'İngiltere dağları işgal ederse . . . ve savaş başlatırsa' yenilmeyecekti. (Kel'siev, 'Ispoved'', *Arkhirv russkoy revolyutsii*, I. V. Gessen, xi (Berlin, 1923), 258.) Bu 'itiraf' ayrıca *Literaturnoe Nasledstvo*, xl/xli 253-470'da tekrar basıldı. Genç Rusların Jordan üzerinde bıraktıkları tuhaf etki için, Kel'siev, see Kel'siev,

İstanbul'a gelişiyle bağlantılı olarak Jordan, temsilcisi Teğmen Kozieradski'yi Çerkesya'ya önceden gönderdi. Kendisi ise İstanbul'da kalarak nüfuzlu Türklerden yardım sözü almaya çalıştı.<sup>47</sup>

Bu sırada, Şubat 1863'te, Britanya'ya gidip dönen iki kişilik Çerkes heyetinin üyelerinden Hasan İstanbul'a döndükten hemen sonra Urquhart'a Britanya büyükelçisini [Palmerston'un yakın arkadaşı Bulwer] ve özel sekreterini gördüğünü ve onların girişimlerine olumlu baktıklarını bildirdi. Ayrıca sadrazam, dışişleri bakanı, ... başkomutan ve görüşmenin faydalı olacağına inandığı diğer birçok etkili kişiyi de ziyaret etmişti. Gönderilecek gemi vardığında ona ilişilmeyecekti [Türkler tarafından]. Bu girişimde kullanılmak üzere para toplamak için zengin bir Çerkes tüccarın başkanlığında on bir kişiden oluşan bir komisyon kurulmuştu.<sup>48</sup>

Ancak Britanya'da para toplamak için açılan yardım kampanyası hayal kırıklığıyla sonuçlandı. Urquhart'ın kalesi olan Sheffield dışında neredeyse hiçbir yerden para gelmedi. Bu nedenle Urquhart, sadık dostu ve taraftarı Binbaşı Rolland'ı Polonyalılar ve Çerkesler adına yine Çerkesler için yapılacak olan

---

'İspoved'', s. 175, 251, 254, 258, 259; *Rusky Vestnik*, lxxi. 541-4; lxxxiii. 290-6, 299. Kel'siev Ekim 1862'de İstanbul'a, Alexander Herzen'in kişisel temsilcisi olarak geldi, Alexander Herzen Hôtel Lambert ile çoktan temas kurmuş, büyük Rus devrim lideriydi. Kel'siev'in deyişiyle görevi, '[Rusya İmparatorluğu içindeki] tüm hükümet karşıtı unsurları birleştirmek: tarikatçılar, Çerkesler, Polonyalılar vb.' Kendi hesaplamalarına göre saf Çerkes delegeler üzerinde üstünlük elde etmiş görünüyordu, delegeler batıdan döndükten hemen sonra Britanya yardımıyla ilgili sözleri resmi olmayan kaynaklardan aldıkları konusunda beyinlerine şüphe tohumları ekmişti. Kel'siev için, bkz *Rusky Biografichesky Slovar'*, viii (St. Petersburg, 1897), 609-11; Alexander Herzen, 'Byloe i Dumy', *Polnoe sobranie sochinenii i pisem*, M. K. Lemke, xiv (St. Petersburg, 1920), 400 ve devamı.

<sup>47</sup> Widerszal, *a.g.e.* s 197-200.

<sup>48</sup> Hasan'dan Urquhart'a, Konstantinopol, Şubat 1863 (çeviri), U.B., I.I. 9. Cf. Lewak, *a.g.e.* s. 162. Ancak Urquhart'ın vesayeti altındaki Çerkes'in, diplomasi dünyasıyla bu kadar yakın ilişki kurması Urquhart'ı kızdırdı. Bkz Urquhart'tan İstanbul'daki Çerkes Komisyonu'na [tarihsiz, muhtemelen 1863 Mart'ının başları], U.B., I.I.9.

bu girişimde kullanılmak üzere belli bir miktar paranın kimlerden nasıl toplanabileceğini araştırmak için mart ayında İstanbul'a gönderdi.

Binbaşı Rolland'ın anlattığına göre, Çerkeslerden bu gemiyi zararsız malzemelerle göndermek yerine cephane yükleyerek yola çıkarma teklifi geldi. Bu teklif kabul edilirse Çerkesler "Polonya'nın lehine Rusları oyalayacak birleşik bir saldırıyı ... gerçekleştirmeyi vaat ediyorlardı." Fikir Urquhart'tan çıkmamış olsa da, ki muhtemelen öyleydi, bu plan hem onun hem de Polonyalıların fikirleriyle tamamen uyuşuyordu. Bu yüzden Urquhart organizasyonun Britanya ayağından sorumlu olmayı seve seve kabul etti. Çerkes Komitesi'ne hiçbir şey söylenmedi, hazırlıklar gizli bir şekilde yürütüldü. En önemlisi, Britanya Hükümeti'nden de gizli tutuldu.<sup>49</sup> Basit ve yasal bir ticari operasyon olarak gösterilen sevkiyat için Çerkes Komitesi Sheffieldli üreticilerden eşya, testere, ege, keski, kesici alet çeşitleri ve hırdavat gibi iyi ve kullanışlı malzeme bağışında bulunmalarını isterken,<sup>50</sup> Urquhart ve destekçileri cephane sevkiyatı yapmayı planlıyordu.

Binbaşı Rolland görevini tamamladıktan sonra Çerkeslerden ve onların işbirliği içinde hareket ettikleri Dağıstanlı liderlerden "mektubunuzdaki [Urquhart'ın mektubu] talimatlar titizlikle uygulanacaktır" sözünü almış olarak nisan ayı sonlarında Britanya'ya döndü.<sup>51</sup> Bunun üzerine Urquhart, Çerkes sahillerine sıradan mallar yerine silah ve mühimmat yüklü bir gemi göndermek için yeni ve daha iddialı bir planla faaliyetlerine devam etti.

---

<sup>49</sup> *The Expedition of the Chesapeake*, s.9-12.

<sup>50</sup> *Circassia* adlı bildiri, 26 Mart 1863 tarihli ve *Sheffield Daily Telegraph*, F.O. 65/652'da tekrar basıldı.

<sup>51</sup> *The Expedition of the Chesapeake*, s. 12, 15. Urquhart, Çerkes liderler ile Dağıstanlılar arasındaki eylem birliğinin Polonyalıların etkisiyle değil, kendi sayesinde gerçekleştiğini iddia etti. Bir Ticaret gemisi veya silahlı bir gemi göndermenin yanı sıra, üçüncü bir alternatifin de tartışıldığı görülüyor: Çerkes bağımsızlığının bir göstergesi olarak Çerkes bayrağının dalgalandığı silahlı bir savaş gemisinin gönderilmesi. Bkz. Widerszal, *a.g.e.* s. 198.

Olayların böyle beklenmedik şekilde gelişmesinin sorumlusu büyük ölçüde Urquhart'tı. Kontes Zamoyska, Urquhart'ın eşine "Bu gemi işi kesinlikle sizin işiniz" diye yazmıştı.<sup>52</sup> Urquhart artan masrafları karşılamak<sup>53</sup> için sadece ailesinin gümüşlerini satmakla kalmadı, daha fazla yardımda bulunmaları için varlıklı arkadaşları ve destekçileriyle de görüşmeler yaptı. Binbaşı Rolland ve iki kişi daha Urquhart'a beş yüzer pound verdiler.<sup>54</sup> Çerkesya'nın güçlenmesini sağlayacak bu planın Polonya'nın yararına olduğuna ikna olan Prens Wladsylaw Czartoryski ve Kont Zamoyski de, düzenlemeleri Urquhart'ın yapması şartıyla küçük miktarda bağışta bulundular. Hazırlıklar devam ederken, aralarında Urquhart'ı destekleyen fabrikatörlerin ve gemi sahiplerinin de yer aldığı ve birçok nüfuzlu destekçisinin olduğu Newcastle şehrinde *Chesapeak* adlı gemi satın alındı.<sup>55</sup>

Bu arada Urquhartçılarla birlikte hareket eden Viscount Raynham, Avam Kamarası'nda Palmerston'a hükümetin Karadeniz sahilleri boyunca Çerkesya ile ticarete karşı tutumuna ilişkin bir soru sordu. Ancak başbakanın cevabı ticaretle ilgili olmadı.<sup>56</sup>

Binbaşı Rolland'ın dönüşünden birkaç hafta sonra Urquhart, kendisinin kalıcı temsilcisi olarak İstanbul Boğazı bölgesinde görev yapması için İstanbul'a başka bir temsilci gönderdi. Seçilen kişi, Rutenya Doğu Katolik Kilisesi rahiplerinden birinin oğlu ve Türkiye'de birkaç yıl yaşamış olan Polonyalı ateşli yurtsever Konstany Lekawski idi. Lekawski'nin görevi aslında bu karışık

---

<sup>52</sup> Kontes Zamoyska'dan Bayan Urquhart'a, 20 Temmuz 1863, U.B., I.J. 4.

<sup>53</sup> Widerszal, *a.g.e.* s. 199.

<sup>54</sup> Bayan Urquhart'tan Kontes Zamoyska'ya, 19 Temmuz 1863, U.B., I.J. 4.

<sup>55</sup> *The Expedition of the Chesapeak*, s. 12. Prince Wl. Czartoryski'ye göre, P.D.D. s. 367, seferin toplam masrafı 125,000 frank tuttu, bunun sadece 15,000'i Polonyalı kaynaklardan gelmişti. Bu son tutarın 'Britanya'yı teşvik etmek için hemen verildiğini' yazdı.

<sup>56</sup> *Hansard*, 3. ser. clxx, sütunlar 1773, 1774. Avam Kamarası'nda 17 Şubat 1863'te yapılan bir konuşmanın sonucunda, 'Karadeniz'in Doğu Kıyısındaki Ticaretle ilgili olarak Rus Hükümeti'nin düzenlediği hükümlere dair' 1856'dan beri yapılan yazışmalardan esaslar yayınlandı. (*Accounts and Papers* (47), lxxv, 349.)

hikâyenin en zor kısmıydı. Üstlendiği işin boyutlarının büyümesiyle Urquhart'ın, olayların merkezinde kendisinin isteklerini yerine getirecek ve işleri onun istediği gibi yönlendirecek birinin olmasını istemesi gayet anlaşılabilirdi. Fakat yine de bu görev için yapılan seçim ilginçti.

Lekawski'nin Urquhart'ın kesinlikle muhalifi olduğu Polonya Göçmenleri (Polish Emigration) adlı demokratik gruba siyaseten sempati duyduğu açıktı. Polonyalı demokratların asıl hedefi kendi davalarını Avrupa devrimiyle birleştirmek iken, Urquhart Şubat 1863'te "Polonya'yı Avrupa'nın devrimci hareketlerinden ayırmak için tüm imkanlar seferber edilmeli" diye yazmıştı. Hotel Lambert'teki Polonyalılar gibi Urquhart da Çerkesya'yı denizden ulaşılabilen Polonya olarak tanımlıyordu ve Polonya'nın özgürlüğünün anahtarı olarak görüyordu.<sup>57</sup> Polonyalı demokratlar, aslında Polonya davası için kullanılması gereken insan ve finans gücünün yanlış yere kullanıldığını düşündükleri için Çerkeslerle ilgili yapılan her türlü plana karşıydılar. Polonyalı demokratlar için Avusturya da en az Rusya ve Prusya kadar düşmanlarıyken, Urquhart'a ve muhafazakâr Polonyalılara göre Avusturya'nın desteğini kazanmak için her türlü çaba sarf edilmeliydi.<sup>58</sup>

Ancak bu muammayı çözecek ipucu, Lekawski'nin genç Joseph Cowen'la son on iki yıldır süren yakın ilişkisinde yatıyordu. Newcastle'dan bir fabrikatörün oğlu olan Joseph Cowen, Urquhart'ın o yıllardaki ilginç politik arkadaşlıklarından biri olan Karl Marx'la dostluğu gibi, hem Lord Palmerston'a hem de Çarlık Rusya'sına karşı duyduğu büyük nefretinin sonucu olarak radikal bir pozisyon almıştı ve bu da Urquhart'la aralarında bir bağ oluşturmuştu.<sup>59</sup> Urquhart'ın yazışmalarından, Cowen'in

---

<sup>57</sup> Bkz *The Expedition of the Chesapeake*, s.10: 'Polonyalıların Çerkeslere gidecek yardımı kurtarmaktan başka yapacak hiçbirşeyleri yoktu, çünkü Çerkes bayrağının Karadeniz'de dalgalanması onların lehine bir dikkat dağıtıcı olacaktı.'

<sup>58</sup> *The Free Press*, 4 Mart, 1 Nisan 1863, Bkz *The Expedition of the Chesapeake*, s. 7.

<sup>59</sup> Makaleme bkz 'Joseph Cowen and the Polish Exiles', *Slavonic and East European Review*, xxxii. 52-69. Marx ve Urquhart için, bkz Wiktor

Çerkesya'ya silah gönderme planına ortak olduğu ve gerçekten de sevkiyat masraflarına cömertçe katkıda bulunduğu anlaşılıyor. Bu yüzden Urquhart'ın bu görev için Lekawski'yi görevlendirmesinin sebebi, hiç şüphesiz Cowen'in onu önermiş olmasıdır.<sup>60</sup>

Lekawski İstanbul'a gitmek üzere 19 Mayıs'ta Londra'dan ayrıldı. Ayrılmadan hemen önce, bir önceki işverene şöyle yazdı: 'Karadeniz'de Polonya bayrağını dalgalandırmak istiyoruz. Sizinle bu proje hakkında gizli iletişim kuruyorum çünkü bize Alabama türü bir kaptan ve gemi tedarik eden ve Tyneside'in önde gelen gemi sahibi ve sanayicilerinden Mr Rogerson yardımınıza ihtiyaç duyabilir.<sup>61</sup> İstanbul'a vardikten hemen sonra Lekawski, Çerkeslerle olan ilişkilerinde ona aracılık eden Albay Jordan ile ters düştü.<sup>62</sup> Bu iki Polonyalı arasında çözülemeyen anlaşmazlıklar Çerkes projesinin başarısını etkileyecek ciddi sonuçlar doğuracaktı.

Buna ek olarak, Britanya'dan geleceğine söz verilen silah yüklü geminin gecikmesi, Çerkeslerin gözünde Urquhart ve arkadaşlarının prestijinin düşmesine neden oluyordu.<sup>63</sup> Bu durum ayrıca, Türkiye'de fraksiyonlar, anlaşmazlıklar ve kişisel rekabetlerle parçalanmış Polonyalı göçmenler arasında da

---

Weintraub, 'Marx, Palmerston i sprawa polska', *Kultura* (Paris, 1950), no. 12/38, 51-69.

<sup>60</sup> Bayan Urquhart'tan Kontes Zamoyska'ya giden mektubun bu yorumlanışı doğru görünüyor, 19 Temmuz 1863, U.B., I.I. 4. Lekawski'nin İstanbul'da hala Cowen'in firmasıyla belirsiz bir bağlantısı var gibi gözüküyor (Lekawski'den Urquhart'a, 9 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9).

<sup>61</sup> Lekawski'den Cowen'a, 18 Mayıs 1863, Cowen Koleksiyonu, Newcastle-upon-Tyne Merkez Araştırma Kütüphanesi, A. 715. Lekawski'nin sefer hazırlıklarına ilk kez Mayıs'ın ilk yarısında dahil olduğu görülüyor, bkz A. 713, 714.

<sup>62</sup> Lekawski'den Urquhart'a, 8 Haziran 1863, U.B., I.J. 9. 29 Ekim 1863'de Lekawski Cowen'a, Jordan ve Türkiye'deki diğer Hotel Lambert destekçileri ile birlikte 'Ya iş birliği yapmam ya da savaşmam gerekiyordu. İkinciyi tercih ettim. Bütün zamanımı savaşarak harcadım' yazdı. (Cowen Koleksiyonu, A. 717).

<sup>63</sup> Lekawski'den Urquhart'a, U.B., *a.g.e.*; Lekawski'den Cowen'a, 11 Haziran 1863, Cowen Koleksiyonu, A. 716. Widerszal, *a.g.e.* s. 203, bu dönemde bazı Çerkeslerin, Urquhart konusu açıldığında kendilerini suçladıklarını ifade eder. Ne yazık ki kendisi böyle bir rivayete izin vermez.

belirsizlikler yaratmaya başladı. Bu nedenle Urquhart, sevkiyat başlamadan önce o yıl üçüncü kez, meseleleri çözmek için İstanbul'a özel bir temsilcisini göndermeye karar verdi. Lekawski'nin seçiminde olduğu gibi bu göreve de yine ilginç bir kişiyi seçti: Binbaşı Poore.<sup>64</sup> Hafif süvari subayı olarak bulunduğu Hindistan'daki yaşamla ilgili deneyim sahibi olmasına rağmen Poore, İstanbul'da kendini boyunu aşan Türk ve Polonyalı entrikalarının içinde buldu. Herhangi bir art niyeti olmadan, kendini dürüstçe Urquhart'ın fikirlerine ve çıkarlarına adanmıştı. Ancak planlanan Çerkes projesi etrafında dönen doğu entrikalarını çözmekten acizdi.

Binbaşı Poore İstanbul'a 16 Haziran'da ulaştı. Urquhart'a yazdığına göre, "onda olumlu bir izlenim bırakan" Jordan ile hemen temas kurdu. Jordan ise Urquhart'a Lekawski'nin davranışlarından yakınıyor<sup>65</sup> ve konuyla ilgili daha derin bilgisi olan birinin —

<sup>64</sup> Bkz M. C. Bishop, *Memoir of Mrs. Urquhart* (Londra, 1897), s. 189.

<sup>65</sup> Jordan'ın Lekawski'yi suçladığı şeyler arasında Franciszek Sokulski ve Zygmunt Milkowski (Polonya edebiyatında T. T. Jez mahlasıyla ünlü) adlı iki eski arkadaşıyla yakın ilişkide olması da vardı. Bu kişiler Polonya Demokratik Topluluğu'nun Türkiye'deki temsilcileri ve Jordan ile Hotel Lambert'in can düşmanlarıydı. Tamamen kendi inisiyatifıyla hareket eden Lekawski, bu arkadaşların Çerkesya'ya sevk edilen bazı tüfekleri ve Britanya'dan getirilip İstanbul'daki hükümet cephaneliğinde geçici olarak saklanan tüfeklerin bir kısmını çıkarmalarına ve bunları Polonyalı Demokratların başlatmayı planladığı, Tuna prensliklerinden Rusya'ya karşı yapılacak seferde kullanılmak üzere Tulça'ya nakletmelerine izni vermişti. (Temmuz 1863 sözde Moldavya seferi için, bkz Lewak, *a.g.e.* s. 166-73). Daha sonra Lekawski bu hareketini "Çerkesler o küçük silahları istemiyor" iddiasıyla hafifletmeye çalıştı. Çerkesler buna itiraz ederken, Lekawski'nin bu tutumu doğal olarak Jordan'ı da öfkeliyordu. Bkz. Binbaşı Poore'dan Bayan Urquhart'a, 3 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9; *Wydawnictwo materyalów do historii powstania 1863-1864*, v (Lviv, 1894), 246; Jez-Milkowski, *Od kolebki przez z ycia: Wspomnienia*, ed. A. Lewak, iii (Kraków, 1937), 48; F. Sokulski, *W kraju i nad Bosforem (1830-1881): Fragmenty zycia i listy, düzenleyen Marian Tyrowicz* (Wrocław, 1951), s. 96. Lekawski'nin yaptığını öğrenince Binbaşı Poore'un yorumu 'İyi bir plan gibi durmuyor' oldu, Prens W. Czartoryski ise Varşova'daki Polonya Ulusal Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta bu olayı çok daha sert bir dille kınadı, 14 Temmuz 1863, *P.D.D.* s. 296.

Urquhart'ın önceki temsilcisi Binbaşı Rolland gibi— gelmesi gerektiğini savunuyordu. Çünkü ancak böyle biri Çerkes liderleri arasındaki anlaşmazlıkların çözülmesinde etkin rol oynayabilirdi. O an için en önemli konu bu güç birliğini sağlamaktı.<sup>66</sup>

Ancak bu sevkıyatı örgütleyenlerin arasında olmayan şey tam da güç birliği idi. Kısmen Lekawski'nin raporlarının etkisiyle, ama daha çok da işlerin kontrolünü elinde tutma konusunda tehlikeli bir rakip olabileceğini gördüğü için Urquhart Jordan'ın ciddi anlamda kuşku duymaya başladı. Uluslararası siyaset konusunda birbirlerinden tamamen farklı bakış açılarına sahip olmalarının dışında, Urquhart ve Jordan'ın anlaşmazlıklarının temelinde üç sebep vardı. İlk olarak, bu ikilinin arasında Çerkesler üzerinde etki kurma mücadelesi vardı.<sup>67</sup> İkinci olarak ise Urquhart'ın temsilcisi Lekawski'nin sürekli yinelediği, Jordan'ın Urquhart'ın büyük parasal kaynakları kontrol etmesine duyduğu kızgınlık geliyordu.<sup>68</sup> Son olarak, ikisi de diğerinin rakip taraflarla kurduğu ilişkileri onaylamıyordu. Lekawski'nin Çerkeslere gönderilecek silahların bir kısmını Polonyalı demokratlara göndermesi de, Urquhart'ın Türk yanlısı Michal Czajkowski (Sadık Paşa) ile yaptığı görüşmeler de Jordan'ı rahatsız ediyordu. Çünkü Michal Czajkowski (Sadık Paşa), İstanbul'daki Polonya temsilcisi pozisyonunda onu selefiydi ve Kırım Savaşı'ndan beri birbirlerine rakiptiler.<sup>69</sup>

Diğer yandan Urquhart, haksız şekilde bir Rus ajanı olduğunu düşündüğü Muhammed Emin adlı Çerkes liderini desteklediği için

---

<sup>66</sup> Poore'dan Bayan Urquhart'a, 18 Haziran 1863, U.B., I.J. 9.

<sup>67</sup> Poore'dan Bayan Urquhart'a, 2 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9; Widerszal, *a.g.e.* s. 203.

<sup>68</sup> Lekawski'den Urquhart'a, 9 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9. *Bkz.* Wl. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne (telgraf), 14 Temmuz 1863, *P.D.D.* s. 296.

<sup>69</sup> Widerszal, *a.g.e.* s. 204, Poore, Czajkowski ile uzun bir sohbetten sonra Urquhart'a "Onda gördüğüm şeyler hoşuma gitti" diye yazdı, 3 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9. Czajkowski için, bkz. *Polski Słownik Biograficzny*, iv. 155-9; Çerkeslerle kurduğu yakın ilişkiler için, ayrıca bkz. Kel'siev, *Russky Vestnik*, lxxxı. 538-41. Bu dönemde Czajkowski Polonyalılar, Ukraynalılar ve Don Kazakları'nın Kafkasya halklarıyla büyük bir ittifak kurmasından yanaydı.



Jordan'a kızılıyordu.<sup>70</sup> Bütün bunlara rağmen, büyük uğraşların sonunda Binbaşı Poore, Urquhart'ı temsilen sultanın saray hekimi J.M. Millingen<sup>71</sup> ve İstanbul'a haziran ayında gelmiş olan Prens Witold Czartoryski'nin<sup>72</sup> katılımıyla 22 Temmuz'da gerçekleşen toplantıda, eylem planı üzerinde hemfikir olunan Çerkes projesiyle ilgili konular masaya yatırıldı ve konu Polonyalı ekip lehine çözüme kavuşturuldu. Verilen karar şuydu: Silahlar ... sadece belli bir grup için değil ortak menfaat için kullanılacaktı. Bunu sağlayabilmek için bütün temsilciler silahlarla beraber seyahat etmeliydi. Güçlü bir devletin kurulması büyük önem taşıyordu ve yine bunun için bir Polonyalı ve bir İngiliz de Çerkeslerin birliğinin devamlılığının sağlamak ve amaç birliğini onlara kabul ettirmek için onlarla birlikte gitmeliydi.<sup>73</sup>

Ancak İstanbul'da varılan bu uzlaşmanın bozulması uzun sürmedi. Kont Zamoyski Londra'dayken Prens Witold'dan şifreli bir mektup aldı: "Bulwer her şeyi biliyor." Mektubun içeriğini konttan öğrenen Urquhart öfkeden çığına döndü. Palmerston'la yakın

---

<sup>70</sup> Muhammed Emin için, bkz *Kavkazsky Kalendar'*, xvi (1861), 86 (Allen and Muratoff'da alıntılanmıştır, *ag.e.* s. 68) Kendisi Çeçen'di ve Şamil'in temsilcisi olarak (*naibi*), 1850'lerde Çerkes kabileleri arasında belirli bir düzen oluşturdu ve merkezi hükümet anlayışını getirmeyi başardı. Ayrıca bkz Widerszal, *a.g.e.* s. 112, 113, 204, 213. (*a.g.e. The Expedition of the Chesapeak*, s. 11-14.) Çerkes toplumunun yarı feodal, yarı ataerkil yapısı Muhammed Emin'in Müridist teokratik demokrasisine pek uymadığından Jordan, Çerkesler arasında bir iç savaş çıkabileceğinden korktu, bu yüzden, muhtemelen Çerkes liderlerin en yeteneklisi ve Rusların en çok korktuklarından biri olmasına rağmen onun hizmetlerinden faydalanmadı.

<sup>71</sup> Millingen için, bkz *D.N.B.* xiii (1909), 439, 440. Urquhart Millingen'a çok güveniyordu. Millingen özellikle önde gelen Türklerin desteğini kazanmada etkili oldu.

<sup>72</sup> Prens Witold için, bkz *P.S.B.* iv. 229, 230. Babası Polonyalı muhafazakarların liderliğinde Wladyslaw'ın varis olmasını istedi. Witold, Prens Wladyslaw'dan büyük olmasına rağmen, bu isteği sadakatle kabul etti. Zeki fakat güçlü bir iradesi olmayan Prens Witold, Jordan'ın güçlü kişiliğinin etkisi altındaydı. Ayrıca Porte'deki Britanya büyükelçisi Henry Bulwer ile de dostane ilişkiler içindeydi.

<sup>73</sup> Poore'dan Bayan Urquhart'a, 22 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9.

ilişkisinden dolayı Bulwer'dan nefret ediyordu ve ayrıca bu bilginin sızması nedeniyle Britanya'dan yola çıkan geminin İstanbul'da durdurulacağından korkuyordu.

Bu sevkiyatı Britanya ve Fransa büyükelçiliklerinden saklayacağına dair arkadaşı Rolland'a yemin etmiş birinin bunu yapmasının "ihamet" olarak görüyordu. Başta Urquhart'ın telaşını paylaşan Zamoyski ise daha sonra Jordan'ın Prens Witold ile sadece Çerkesya için yıllardır yaptıkları şeyleri, oraya adam, silah ve para göndermeleri ve Türk hükümetinden ve yabancı elçiliklerden almaya çalıştıkları yardımlar hakkında konuşmuş olabileceğini düşündü. Zamoyski hemen Jordan'a bir mektup yazarak Çerkesya seferi konusunda Urquhart'la zıt düşmemesi gerektiğini söyledi. Ancak Urquhart nihai kararı Prens Wladyslaw'ın vereceği konusunda uyarıldı. Prens Wladyslaw, Urquhart'ın temsilcisi Lekawski'nin Jordan'ın emri altına girmesini istemişti.

Fakat Urquhart'ın Jordan'a öfkesi kolay kolay yatışmadı.<sup>74</sup> Kısa süre içinde Urquhart ile Jordan'ın arası tamamen bozuldu. Urquhart ona "Henry Bulwer'in ajanı", "Bulwer'in casusu" diyordu. Urquhart'ın Jordan'ı gizli sevkiyatı basına açıklamakla suçlaması ise ikisi arasındaki gerginliği daha da arttırdı. Urquhart önce geminin durdurulması için İstanbul'a telgraf çekmek istedi, ancak sevkiyatın diğer destekçileri tarafından engellendi. Bunun üzerine Urquhart, bu projede yer almaya devam etmek için birdenbire anlamsız taleplerde bulunmaya başladı: "Bu seferde hiçbir Polonyalı yer almamalı", "Albay Jordan İstanbul'dan gönderilmeli ve onun bulunduğu Polonya baş temsilcisi makamı boş kalmalı." "Ben artık geminin Çerkesya'ya ulaşmamasından değil, tam tersine varmasından korkuyorum. Zira yaptığınız bu hareketle sizin bunu bir Rus projesine dönüştürmüş olmanızdan korkuyorum."<sup>75</sup> Jordan'a hâlâ güvenen Prens Wladyslaw Czartoryski ile ilişkileri de

---

<sup>74</sup> Bayan Urquhart'tan Binbaşı Poore'a, 19 Temmuz 1863; Bayan Urquhart'tan Kontes Zamoyska'ya, 19 ve 20 Temmuz 1863; Kontes Zamoyska'dan Bayan Urquhart'a, 20 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9.

Dışişleri Bakanlığı belgelerinde herhangi bir referansın bulunmaması, Jordan'ın, detayları Urquhart ve Zamoyski'nin sandığından daha az bildiğine dair Zamoyski'nin açıklamasını doğruluyor gibi görünüyor.

<sup>75</sup> *The Expedition of the Chesapeake*, s. 7-14.

gittikçe kötüleşti.<sup>76</sup> Bu olaylardan sonra sevkiyatla bütün bağı kopardı.

Urquhart, Jordan ve Hotel Lambert ile uzaktan tartışmaya, Zamoyski de onları barıştırmaya çalışırken,<sup>77</sup> haziran ayı sonunda Newcastle'dan ayrılan *Chesapeak* altı top, çok sayıda mermi ve mühimmattan oluşan kargosuyla Lizbon, Cebelitarık, Cezayir, Malta ve Yunanistan üzerinden yavaş yavaş ilerleyerek iki ayın sonunda, ağustosta İstanbul'a vardı.<sup>78</sup>

Sevkiyat planı bir kez daha değişikliğe uğrayacaktı. O zamana kadar İngiliz destekçilerin elinde olan inisiyatif şimdi Hotel Lambert'in Polonyalılarına geçmişti. Urquhart'ın planladığı gibi İstanbul'a ulaştığında *Chesapeak*'e yalnızca Çerkeslere gidecek ek silah ve mühimmat yüklemek yerine Jordan ve Prens Witold başka bir organizasyon yaptılar. Çerkesya'ya vardıklarında Çerkeslerin elindeki Polonyalı esirlerden ve gelecekte Rus ordusundan kaçacak firarilerden oluşacak bir Polonya birliği kurmakla görevlendirdikleri Polonyalı silahlı bir keşif grubunu gemiye bindireceklerdi.<sup>79</sup> Kırım Savaşı sırasında Türk topraklarında bir Kazak alayı kurmakla görevlendirilen, Jordan'ın himayesindeki Albay Klemens

---

<sup>76</sup> Poore'dan Mrs. Urquhart'a, 11 Ağustos 1863; Poore'dan Urquhart'a, 14 Ağustos 1863, U.B.,I.J.9.

<sup>77</sup> Jan Mohl'dan Zamoyski'ye, 21 Ağustos 1863, *Jeneral Zamoyski*, vi. 446.

<sup>78</sup> Stevens (Trabzon'daki Britanya Konsülü)'dan Russell'a, 7 Eylül 1863, F.O. 78/1775; Stevens'dan Bulwer'a, 25 Eylül 1863, no. 13, F.O. 195/762; Wl. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne, 7 Ekim 1863, *P.D.D.* s. 367, Liverpool, kalkış limanı olarak adlandırılır. Ancak geminin belgelerini gören Stevens'in doğruluk payı daha yüksektir.

Ignacy Plichta'dan Polonya Ulusal Hükümeti'ne, 27 Ekim 1863, *P.D.D.* s. 372, geminin gecikme sebebinin, 'Britanya kaptanın tembelliği' olduğunu ifade eder. Görünüşe göre Kaptan Campbell bir ayyaştı. (Lekawski'den Cowen'a, 29 Ekim 1863, Cowen Koleksiyonu, A. 717).

<sup>79</sup> Wl. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne, 7 Ekim 1863, *P.D.D.* s. 368. *Karşılaştırınız.* Sokulski, *a.g.e.* s. 116; Lekawski'den Cowen'a, 29 Ekim 1863, Cowen Koleksiyonu A. 717. Rusya'nın Kafkasya ordularının 35-40.000 kadar adamının, 1772 öncesi Polonya sınırları içerisinde yetiştirildiği görülüyor. Bkz Kel'siev, 'Ispoved', s. 261; Stevens'dan Russell'a, 10 Ekim 1863, no. 29, F.O. 78/1775.

Przewlocki bu seferin başına getirildi. 31 Ağustos'ta on yedi adamdan oluşan bir grup — Przewlocki ve altı Polonyalı, iki Fransız subay, dört Türk ve dört Çerkes— *Chesapeak*'e bindi. Kurulacak Polonya Birliği için Prens Witold'un parasını kendi cebinden ödediği 150 kişilik tam teçhizat, üniforma ve silahla birlikte gemi Çerkesya kıyılarına yelken açtı.<sup>80</sup>

Sevkiyat hazırlıkları Türkiye'deki Polonyalı göçmenler arasında iyi biliniyordu. Batılı güçlerin desteği olmadan Rusya'yla açık bir ihtilaf yaşamak istemeyen Türkler, Polonyalıların ve Çerkeslerin bu faaliyetlerine göz yumdu.<sup>81</sup>

Hazırlıklarla ilgili haberler kısa sürede, Çerkes kıyılarındaki deniz devriyelerini her biri altı toplu on iki korvetle güçlendiren Ruslara da ulaştı.<sup>82</sup> Bu yüzden hala Britanya bayrağı asılı olan *Chesapeak*'i izlemeye aldılar. Böylece gemi 5 Eylül'de Trabzon'a vardı.<sup>83</sup> Polonyalılar buraya kendi temsilcilerini yerleştirmişti. Ajan

---

<sup>80</sup> *P.D.D. önceden a.g.e.* Przewlocki, sefere çıkmadan birkaç hafta önce keşfin geçici lideri olarak atandı,

Bkz Wl. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne (telgraf), 13 Ağustos 1863, *P.D.D.* s. 334. Gemi İstanbul'dan Galati'ye gitmek üzere geçti, ancak onun yerine, Rus işgüderi Novikov'un yakındığı üzere birden Trabzon'a gitti. (Bulwer'dan Stevens'a, 18 Eylül 1863, no. 3, F.O 78/1738).

<sup>81</sup> Bulwer'ın Russell'a gönderdiği mektuplara göre, Russell Belgeleri, Devlet Arşivleri Ofisi, 30/22.92 (Widerszal ile ilgili bölümde alıntılanmıştır, *a.g.e.* s. 208, 209): 'Çerkesya'nın sıkıntısını azaltma fikri iyi bir yönlendirici olabilirdi [diğer bir deyişle eğer Rusya'ya karşı savaş patlak verirse Türkiye'ye gitmek için] ve ülke içinden bahsederek Çerkes karısı olan her Türk, [Çerkesya'da] çok uzun süredir devam eden çatışmalara katılarak hane konforunda kayda değer bir kazanç elde edecekti. (23 Temmuz 1863). '[Türkiye] Kabinesi bölünmüş durumda; bir kısmı tarafsız- ama Çerkesya'yı teslim etmenin cazibesine eninde sonunda direnmeyi bırakacaklardır. . . . Bu savaşın sonucunda Polonya ve Çerkesya'nın bağımsız olacağından biraz şüpheliyim, ancak Fransa'nın büyümesine karşı alınacak önlemler vardır.' (6 Ağustos 1863), Karşılaştırınız. Prens Witold Czartoryski'den Prens Wl. Czartoryski'ye, 17 Eylül 1863, *Wydawnictwo materyalów do historii powstania 1863-1864*, v. 323. Ayrıca bkz Lekawski'den Cowen'a, 11 Haziran 1863, Cowen Koleksiyonu, A. 716.

<sup>82</sup> Lekawski'den Cowen'a, 29 Ekim 1863, Cowen Koleksiyonu, A. 717.

<sup>83</sup> Stevens'dan Russell'a (gizli), 6 Eylül 1863, FO. 78/1775.

Podhajski'nin görevi Çerkeslerin ihtiyaç duyduğu malzemeleri temin etmektir. Ayrıca burada Çerkes destekçisi Türklerin Çerkesya'ya yollanmak üzere kurdukları bir barut deposu da vardı.<sup>84</sup> *Chesapeak*'in gelişini önceden haber alan Rus konsolos Moşnin, hemen Britanya konsolosu Stevens'dan, Rusya'nın olduğu kadar İngiltere'nin de menfaatlerine zarar verecek bu ticareti engelleme (pour empêcher un commerce interlope aussi nuisible aux intérêt de l'Angleterre qu'a ceux de la Russie) konusunda yardım istedi. Bu girişime oldukça sıcak bakıyor gibi görünen Stevens ise, geminin konsoloslukla hiç bağlantı kurmadan Trabzon'dan ayrıldığı gerekçesiyle yardım talebini reddedebildi.<sup>85</sup>

<sup>84</sup> Widerszal, *a.g.e.* s. 205; Poore'dan Bayan Urquhart'a, 26 Temmuz 1863, U.B., I.J. 9.

<sup>85</sup> Machenine'den Stevens'a ve Stevens'dan Machenine'e (kopyaları), 5 Eylül 1863, F.O. 78/1775. Yakın gelecekte benzer bir durumun ortaya çıkması olası olduğundan Stevens, 10 Eylül'de, no. 9, F.O. 195/762, Bulwer'a, böyle bir durumda nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğini sormak için yazdı. Rus işgüder Novikov'dan Stevens'ın yönetimine dair şikayetler almış Bulwer, Stevens'ın *Chesapeak* ile ilgili eylemini onayladığı halde şöyle yanıtladı: 'Bir Britanya Gemisinin aranması veya gerekirse [yani Türk makamlarının resmi talebi üzerine] alıkonulmasını reddetmeyi savunmamalıyız, çünkü bu reddimiz Türk İmparatorluğunun, Osmanlı Makamları tarafında herhangi bir sorunu veya (onlara karşı başkalarıyla) suç ortaklığı olmayan bir komşu devletle ciddi tartışmalara girmesine yol açabilir'. (Bulwer'dan Russell'a, 18 Eylül 1863, no. 421; Bulwer'dan Stevens'a (kopya) 18 Eylül 1863, no. 3, F.O. 78/1738.) Ancak Stevens'ın böyle bir politika hakkındaki belli tereddütleri devam etti. Şöyle yazdı: 'Ben ne yerel otoritelerin ne de herhangi bir başkasının, başka bir ülkenin içinden transit geçen bir geminin yüküne müdahale etme ve Rusları kendi sularını izlemeye bırakarak Türkiye topraklarına hiçbir şeyin inmediğinden emin olmak için gemiye nöbetçi yerleştirme hakkına sahip olmadığını düşünüyorum.' (Stevens'dan E. M. Erskine'e, İstanbul'daki işgüder, 10 Ekim 1863, F.O. 195/762.) Daha sonra Dışişleri Bakanı, Steven'ın *Chesapeak* üzerindeki yönlendirmesini ve Bulwer'ın talimatlarını onayladı ve ekledi: 'Arzu edilen budur, ancak . . . bölgesel otorite tarafından Stevens'dan yardım istenecek istisnai durumlarda bile çok dikkatli ve sağduyulu davranılmalıdır.' (Russell'dan Bulwer'a, 14 Ekim 1863, no. 457, F.O. 195/748.) Dışişleri Bakanlığı'nın Stevens'ın Russell'a mektubu hakkındaki yorumu; ancak bir Britanya gemisi 'Çerkeslere savaş

Ancak iki gün sonra, 7 Eylül'de *Chesapeak* geri döndü. O zaman Stevens, Polonyalılarla bağlantısını keserek Rus takibinden kurtulmak istediği anlaşılan Kaptan Campbell'e bu işin içinde yer alarak kendini tehlikeye attığına dair dostça bir tavsiyede bulundu.<sup>86</sup> Bu sırada Türk yetkilileri silahlara el koymaları için ikna etmeye çalışan Rus konsolos başarılı olamadı. Stevens'in bir sonraki gün şunları yazıyordu: "*Chesapeak*'in Trabzon'un doğusundan beş mil açıktaki Koveta Körfezi'nde demirlediği görülmüştür. Öğrendiğime göre burada üç top ve birkaç top arabası ile diğer ekipmanları kıyıdaki bir mavnaya boşaltmıştır ve bu mavnayı orada limana dönmeyi beklemek üzere altı ila sekiz mil açığa göndermiştir."<sup>87</sup>

Britanya konsolosunun dostane tarafsızlığı, Fransız konsolosu ve Türk yetkililerin göz yummaları sayesinde Polonyalılar, Kaptan Campbell'in ürkekliğine rağmen Çerkesya'ya doğru yollarına engelsiz bir şekilde devam edebildiler. Grup Rus devriyelerinden yakasını kurtararak ayın ortalarında Çerkes kıyısı Vardan'a bir kez daha ulaşmayı başardı. Burada Ubih kabilesinin üyeleriyle buluştular. Bunca zamandır açlık ve moral çöküntüyle boğuşan Ubihlar büyük bir ordunun gelmesini bekliyorlardı. Ancak gelen yardımın ne kadar az olduğunu görünce büyük bir hayal kırıklığı yaşadılar.<sup>88</sup>

Bu sırada Prens Witold, Fransa'daki yarı resmi bir kaynaktan kaydedeğer bir finansal destek bularak Çerkeslerle ilgili planlarını daha da ileriye götürme isteğiyle ve '*Chesapeak*'in yaptığı işin benzerinde kullanmak amacıyla *Samson* adlı buharlı bir Britanya

---

mühimmatı taşıdıysa, Rusya ona açık denizlerde el koyabilir', oldu, 10 Eylül 1863, F.O. 78/1775. 1864-63'te 'Çerkesya kıyısında ticaret' konusuna yönelik Britanya'nın tutumu için, bkz F.O. 65/654, 97/344, 97/350.

<sup>86</sup> Stevens'dan Russell'a (gizli), 7 Eylül 1863, FO. 78/1775.

<sup>87</sup> Stevens'dan Russell'a (gizli), 10 Eylül 1863, FO. 78/1775. Stevens'in 7 Eylül tarihli mektubundan, *Chesapeak* kargolarının bir kısmının 5 Eylül'de mavnaya aktarılmış olduğu görülüyor. Bu mavna Polonyalılar tarafından satın alınmıştı.

<sup>88</sup> Stevens'dan Russell'a, 25 Eylül 1863, FO. 78/1775. Grubun İstanbul'dan Çerkesya'ya yolculuğu için, ayrıca bkz, *a.g.e.* s. 163, 164, 176-9.

şilebi satın aldı. Maceracı bir Fransız olan Kaptan Mangan, Prens Wladyslaw Czartoryski tarafından Çerkesya ile iletişimi örgütlemeye yardımcı olması için İstanbul'a gönderildi. Bulwer'ın ifadesine göre prens, gemiye 'bedelinin neredeyse iki katını' ödemişti.<sup>89</sup>

Kaptan Campbell'in Trabzon'dan İstanbul'a döndüğü haberinin alınması üzerine *Samson* Trabzon'a doğru yelken açtı ve 25 Eylül'de oraya ulaştı.<sup>90</sup> Ancak mürettebat Przewlocki'nin ekibinin Çerkesya kıyısına güvenle ulaştığını öğrenince *Samson* İstanbul'a geri döndü.

Hotel Lambert'a göre, Karadeniz'de ele geçirilecek Rus gemilerinden oluşturulacak bir Polonya deniz filosunun ilk gemisi *Samson* olabilirdi. Fakat başlangıç için en az 300.000 frank gerekiyordu.<sup>91</sup> Bunun yakın zamanda bulunamayacağı açıktı. Polonya'daki isyancı hükümet, denk olmayan güçlerin karşılaştığı bu savaşı sürdürmeye çalışmaktan yorgun düşmüştü. Birkaç hafta içinde III. Napolyon, Fransa'nın bağımsız bir Polonya kurulmasıyla

---

<sup>89</sup> Bulwer'dan Russell'a, 18 Eylül 1863, no. 421, FO. 78/1738; WI. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne, 7 Ekim 1863, no. 421, F.O. 78/1738; WI. Czartoryski'den Polonya Ulusal Hükümeti'ne, 7 Ekim 1863, *P.D.D.* s. 368; Plichta'dan Ulusal Hükümet'e, 27 Ekim 1863, *P.D.D.* s. 372. Ayrıca bkz Widerszal, *a.g.e.* s. 206, 210. Gemiye toplamda 50,000 frank ödendi. Polonyalıların Çerkeslerle ilgili planlarına (bkz Widerszal, *a.g.e.* s. 208, 209; Lewak, *a.g.e.* s. 177) Fransızların böylesine cömert bir fon sağlamasının sebebi 3. Napolyon'un planıyla Polonyalıların planının uyuşmasıdır. Napolyon bölgenin Türkiye'den Avusturya'ya geçmesini ve Türkiye'nin, Galiciya'nın da içinde olduğu bir Polonya Devleti'nin kurulması karşılığında Rusya'nın Kafkasya'daki zararını tazmin etmesini istiyordu. Ancak plan İngiltere, Prusya ve Avusturya'nın yanı sıra en çok endişe duyulan Türkler ve Güney Slavların muhalefeti nedeniyle düşürülmek zorunda kaldı. Palmerston'un 1854'te sunduğu benzer bir plan için, bkz A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1953, s. 67.)

<sup>90</sup> *P.D.D.* s. 368; Stevens'dan Russell'a, 26 Eylül 1863, no. 25, F.O. 78/1775. South Shields'dan çıkan *Samson*, F. W. Cumming tarafından komuta edildi. Trabzon'daki Britanya Konsolosu 'Samson'un da *Chesapeak* gibi Polonya'nın hizmetinde çalıştığına inanmak için fazlasıyla sebebim var' dedi.

<sup>91</sup> *P.D.D.* s. 368, 369, 373.

artık ilgilenmediğini açıkça söyleyecekti. Trabzon olayından sonra Rusya ile sorun yaşanabileceğinden tedirgin olan Türkler tarafsızlık politikalarını terk edemediler. Britanya'dan gelen bireysel destekler de, Urquhart ve Hotel Lambert arasındaki tartışmalar yüzünden büyük oranda kesildi.<sup>92</sup> Hatta büyük umutların bağlandığı Kaptan Magnan bile başarılı olamadı, yalnızca Polonyalılara gereksiz masraf çıkarma ve onları nahoş durumlara sokma konusunda başarı gösterdi. Son olarak Prens Witold'un sağlık nedeniyle, Jordan'ın ise Türkiye'deki Polonyalı göçmenlerle arasındaki şiddetli kavgaların artması üzerine Türkiye'den ayrılması (Kasım 1863'te yerine Çerkes meselesiyle ilgilenmeyen Oksza-Orzechowski atandı), Çerkesya planlarını en yakından takip eden iki kişinin bu işten elini çekmesi demekti. Fransa, İngiltere veya Avusturya'dan herhangi bir müdahale geleceğine dair umudunu kaybeden isyancı Polonya Hükümeti, yıl sonuna doğru Hotel Lambert'in baştan beri savunduğu yol haritasını değiştirdi ve Polonyalı demokratların savunduğu Macar ve İtalyan devrimcileriyle ittifak kurma politikasına yöneldi. Bu ittifaklar Mart ve Haziran 1864'te sağlandı. Hotel Lambert'in yurtdışındaki diplomatik hareket alanı ve etkisi azalmaya başladı ve böylece Çerkesya projeleri geri planda kalmaya başladı.

Buna rağmen, *Samson* satıldıktan sonra Hotel Lambert, Britanya'da yeniden bir gemi alma girişiminde bulundu. Ancak bu girişim bir fiyaskoyla sonuçlandı. Doğuya doğru yol alan bu gemiye, Rus konsolosluğunun talebi üzerine İspanyol yetkililer Şubat 1864'te el koydular.<sup>93</sup> Hotel Lambert'in Kafkasya üzerinden Polonya'nın bağımsızlığını kazanma hayalleri yerle bir oldu.

Bir ay sonra Przewlocki'nin götürdüğü keşif grubu, altı ay Çerkesya'da bekledikten sonra ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Çerkesler arasındaki salgın hastalıklar ve kıtlık, Türkiye'nin ve Batı'nın vaat ettiği yardımlar konusunda tekrar tekrar hayal kırıklığı yaşayan Çerkeslerin şüphelerini giderek artıran takviye ve teçhizatların azlığı, Jordan ve Hotel Lambert'in büyük ölçüde bel bağladığı Polonyalı esirlerin ve firarilerin beklenenden çok daha az

---

<sup>92</sup> Karşılaştırınız. *The Free Press*, 3 Şubat 1864.

<sup>93</sup> *Slavonic and East European Review* adlı makaleme bkz, a.g.e. s. 65-7. Gemiye çeşitli isimler verildi, *Princesse*, *Kościuszko*, and *Kiliński* gibi.



sayıda olması gibi olayların tümü keşif grubunun başarısız olmasına neden oldu. Bu silahlı keşif ekibi Rus hareketinin sonucunu değiştirmek için birkaç ay geç kalmıştı.

Ağustos 1863'te Abzehlerin Ruslarla anlaşmaya varmasından sonra direnişin tüm yükü Şapsığ ve Ubıhların üstüne kaldı. Buna rağmen kasım ayında Çerkeslerle birlikte Polonyalılar Rusları mağlup ettiler. Ancak Çerkeslerin İstanbul'dan kış boyunca bekledikleri takviye gelmedi. Bu yüzden 1864 ilkbaharında Polonyalılar Rusların elinden kurtulup ülkeden kaçmayı başarırken, hala Rus hakimiyetine girmemiş olan Çerkesler de sonunda teslim oldular.<sup>94</sup> 21 Mayıs 1864'te Rusların Çerkeslerin son kalesi olan Kbaada'yı ele geçirmesi Kafkas Savaşları'nın sonu olarak kabul edildi.<sup>95</sup>

Çerkesya'nın düşüşü, bölgedeki kabilelerin direnişi bırakması ve ardından bağımsızlıklarını kaybetmeleri, onbinlerce insanın kendi dağlarından sürülmesiyle sonuçlandı. Başka bölgelere yerleştirilme teşebbüsleri yüzünden çaresiz kalan özgürlüğüne düşkün Çerkesler, Rus hâkimiyeti altında yaşamaktansa büyük kitleler halinde Türkiye'ye göç etmeyi tercih ettiler. 1860 ve 1870'lerde toplam 400.000 Çerkesin Türkiye'ye göç ettiği tahmin edilmektedir. Ülke tamamen boşaldı ve Dağlıların hayatı darmadağın oldu.<sup>96</sup> Henüz ulusal devletlerini kuramadan Çerkesler

---

<sup>94</sup> Widerszal, *a.g.e.* s. 214-18; Lewak, *a.g.e.* s. 176-81. *Karşılaştırınız.* Kel'siev, *Rusky Vestnik*, lxxiv. 152. İstanbul'daki Polonya Ofisi ile İsyancı Hükümeti'nin Rutenya Bölgeleri Bölümü arasında çıkan ihtilaf için (*Wydział Wykonawczy Ziem Ruskich*), ikisi de Przewlocki'nin Kafkasya seferinde yetkili otoritenin kendisi olduğunu iddia ediyordu, bkz *P.D.D.* s. 180, 378.

<sup>95</sup> *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, xix (1953), 270.

<sup>96</sup> M. N. Pokrovsky, *Diplomatiya i voiny tsarskoy Rossii v XIX stoletii* (Moskova, 1923), s. 229; *Istoriya SSSR*, düzenleyen M. V. Nichkina, ii (Moskova, 1949), 281. Çerkeslerin küçük bir bölümü Kuban kenarına yerleşmeyi seçti. Fadeev' göre, *a.g.e.* s. 96, Britanya, Çerkesleri 'gelecekte Rusya'yla yaşanacak mücadelede kullanmak' için onları göçe teşvik ediyordu. Mültecilerin kaderindeki Britanya menfaatleri için, bkz *The Times*, 27 Mayıs ve 8 Temmuz 1864; *Hansard*, 3. ser. clxxv, toplanmış 1047; clxxvi, sütunlar. 2081, 2082; *Free Press*, 1 Haziran 1864; Widerszal, *a.g.e.* s. 174.

bir ulus olarak dağıldılar ve bu yüzden Çerkesya'nın uluslararası siyasette bir unsur olarak önemi geçmişte kaldı.<sup>97</sup>

Çerkes direnişinin Batı'daki kahramanları, bir yanda Urquhart ve onun düşünce okulu, diğer yanda Hotel Lambert'in Polonyalıları Çerkeslerin Rusya'nın İran ve Hindistan'a doğru ilerlemesinin önünde son bariyer olduğu düşüncesini yaymaya çalıştılar. Bunun yanı sıra, Çerkesler emperyalist saldırıya karşı kendi özgürlükleri için mücadele eden özgürlük tutkunu bir halktı. Son olarak Çerkeslerin mücadelesinin, Rusya'ya hala aktif olarak direnen diğer tek halk olan Polonyalıları ile güç birliği yapmaları için eşsiz bir fırsat yarattığı düşünülüyordu.

Bununla birlikte bu iddialara ciddi itirazlar da getirilebilirdi. Çerkeslerle ilgili gerçeklikten uzak, hayalci planlar yapan Urquhartçılar onların mücadelesinin Rusya'nın Hindistan'a ilerlemesi önünde engel oluşturmadaki önemini abartıyorlardı. Anti-emperyalistler de İngiltere ve Fransa'nın, Afrika ve Asya'yla ilgili sömürge politikalarının, etik açıdan en az Rusya'nın vahşi Çerkes kabilelerini boyunduruğu altına almak için kullandığı yöntemler kadar yanlış olduğunu savunmaktadır. Son olarak Polonyalı demokratlar, Hotel Lambert'in çok önem verdiği Çerkesya seferleri için Polonya'daki mücadelede kullanılacak kaynakların gereksiz yere harcandığını ve bu seferlerin harcanan emek ölçüsünde getirisi olmadığı düşünüyorlardı. Polonyalıların, Kafkasya'daki Rus birliklerinden toplu firarlar olacağı beklentisi de gerçekleşmedi.

Britanya cephesinde ise Çerkes direnişi süresince Çerkeslere batıdan yardım götürme girişiminde hükümetin müdahalesi yoktu. Girişim hem başlangıçta hem de uygulama aşamasında tamam kişisel teşebbüslerle desteklenmişti. Sheffield ve Newcastle gibi sanayi merkezlerindeki varlıklı kişiler bu konuda Urquhart ve benzeri kişilere para yardımı yapıyordu. Şüphesiz ki Britanya'dan maddi yardım geleceği umudu Çerkeslerin direnişe devam etmelerinde önemli rol oynadı. Ancak gerçekte Batı'dan devlet

---

<sup>97</sup> Çerkesler, 1877 Rus-Türk savaşında küçük bir rol oynadı. Ancak göç ve yerleşmenin sonucunda, sonradan Dağıstan ile Çeçenistan'da olacağı gibi isyanların meydana gelmesi mümkün değildi. Bkz Allen and Muratoff, *a.g.e. birçok yerde*.

desteği olmadan şahısların çabalarıyla gelen yardım yetersizdi ve geç ulaşıyordu. Savaşan kabileler Britanya Hükümeti'nden hiçbir şekilde yardım almadılar. Türkler ise sadece dostça bir tarafsızlığı sürdürebildi, çünkü Rusya korkusu kendi topraklarında Çerkeslerin ve Polonyalı göçmenlerin faaliyetlerini görmezlikten gelmekten fazlasını yapmalarını engelliyordu. Aynı şekilde III. Napolyon ve Drouyn de Lhuys, Çerkesya'ya yapılan sefer ve çıkartmalara Palmerston ve Russell'dan daha olumlu bakmalarına rağmen, kendilerini bağlayıcı taahhütlerde bulunmaya hazır değillerdi.

Britanya Hükümeti aslında Rusya ile ilişkilerinde sorun yaratabileceği için Çerkes mücadelesini yeniden diriltecek girişimlere onay vermedi. Rusya'nın Çerkesya—orada yaşanan olaylar tamamıyla hoş karşılanmasa da— üzerindeki hak iddialarını tanımaktan kaçınırken, Avrupa'daki mevcut koşullarda barışçıl bir ortam oluşmadıkça veya Avrupa çapında bir savaş olmadıkça bu meselede Urquhart ve takipçileri gibi aktif bir rol üstlenmek istemedi. Rusya'ya karşı mücadelelerinin son yıllarında Çerkeslere sağlanan destek ve teşvik, Urquhart ve Britanya'daki takipçileri, Hotel Lambert Polonyalıları ve Çerkes delegeler arasındaki iş birliğinin bir sonucuydu. Kişisel diplomasi denebilecek girişimlerin sonucu tam olarak böyle oldu.

\*\*\*

Bu makale yazıldıktan hemen sonra, Rusya'da bu konularda yeni bir revizyon yaşandığı görüldü ve Sovyet tarihçilerin 1950'den önce buldukları konuma geri döndü. A.M. Pikman 19. yüzyılda Kafkas halklarının tarihini irdelerken, son yıllarda böyle mevzularda Marksist-Leninist anlayıştan uzaklaşıldığını yazar ('O borb'e kavkazskikh gortsev s tsarskimi kolonizatorami', Voprosy Istorii, 1956, no. 3, 75-84). Marx ve Engels bu konuda, bu yazarlara taban tabana zıt görüşlere sahiptiler. Çarlık Rusyası'nı eleştiren Marx, Kafkas dağlılarının mücadelesini destekledi. Britanya ve Türk hükümetlerine, onların adına müdahale ettikleri için değil, tam tersine, bunu yeterince etkili bir şekilde yapmadıkları için saldırdı. Marx ve Engels Dağlılar ile İngiltere ve Türkiye arasındaki bağlantıların gayet farkındaydı. Ancak onları bundan dolayı hiçbir zaman suçlamadılar. Hem kendi özgürlüğü için savaşan küçük bir

halk neden alabileceği bir yardımı reddetsin ki? İngiltere ve Türkiye'nin gerçekte yaptıkları yardımlar, yapmayı söylediklerinden çok daha azdı. Şamil önderliğinde müridizmin gerici ve yabancı kaynaklılığı tezini hala sürdüren A.V. Fadeyev'in yakın tarihli bir makalesini eleştiren Pikman, böyle toplu bir suçlamayı "gerçeğin tam tersi" olarak nitelendiriyor. "Böyle bir iddia, emperyalist bir bakış açısının (velikoderzhavnye ustanovki) ifadesidir ve halklar arasındaki dostluğun güçlendirilmesinde hiçbir faydası olmaz. Kafkas Dağlılarının [bağımsızlık] hareketi tarihini tahrif etmeyi bırakalım." Makalenin sonuna eklenen editör notu, Kafkas halklarının Rus İmparatorluğu'na dahil edilmesinin yararlı sonuçlarını savunurken, son dönemde ortaya çıkan ve Çarlığa karşı mücadelelerine gerici bir karakter yükleyen görüşleri yanlış oldukları için kınıyor ve tüm bu meselenin derginin gelecek sayılarında daha geniş şekilde incelenmesine çağrıda bulunuyor.